

Universiteit Utrecht

Maerlants zeemonsters

Een onderzoek naar drie hybride zeemonsters in
handschriften van Jacob van Maerlants *Der
Naturen Bloeme* in relatie tot de dertiende-eeuwse
'animal turn'.

Samenvatting

In de dertiende eeuw vond er een verwetenschappelijking (de ‘animal turn’) van de natuurbeschrijving plaats. Deze werd beïnvloed door onder andere de vertaling van Aristoteles’ zoölogische werken door Michael Scotus (*De animalibus*, ca. 1220), waardoor Aristoteles’ ideeën herontdekt werden. Het *Liber de natura rerum* (ca. 1245) van Thomas van Cantimpré kwam uit deze ontwikkeling voort. Deze Latijnse bron werd door Jacob van Maerlant in het Middelnederlands bewerkt: *Der Naturen Bloeme* (ca. 1270). De ‘animal turn’ is in deze bronnen in verschillende aspecten terug te zien, zoals bijvoorbeeld in de grote hoeveelheid onderwerpen, het systematisch ordenen van deze onderwerpen in ‘boeken’ en de grote hoeveelheid informatie over de onderwerpen zelf. In dit werkstuk is deze verwetenschappelijking na de dertiende eeuw bekeken aan de hand van een casusonderzoek naar de tekst en afbeeldingen van drie hybride zeemonsters in geïllustreerde kopieën van Maerlants tekst, die in de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw in de Lage Landen vervaardigd werden.

De inhoudelijke informatie verandert in de *Der Naturen Bloeme*-kopieën weinig. Op tekstueel vlak bestaan enkele varianten, waaraan een gezamenlijke legger voor de Leidse, Berlijns-Weense en Bremense handschriften te herkennen valt. Bij de afbeeldingen is een verandering zichtbaar bij de zeemonnik en zeeridder in de latere handschriften, maar ook dit zou op de gezamenlijke legger terug kunnen gaan. Het gebrek aan eigentijds iconografisch vergelijkingsmateriaal bij de zeemonnik en zeeridder en de overeenkomsten tussen de zeemeerminnen in de handschriften maken het waarschijnlijk dat de beeldtaal van deze twee wezens is afgeleid van de zeemeermin.

De ‘verwetenschappelijking’ is in de *Der Naturen Bloeme*-kopieën niet aan de hand van de tekst en afbeeldingen terug te zien. Dit betekent echter niet dat deze ontwikkeling niet bestond.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	1
Inleiding.....	3
1: De culturele context waar de zeemonsters uit voortvloeien.....	8
1.1: De bestiariustraditie voor de ‘animal turn’	8
1.2: De dertiende-eeuwse ‘animal turn’	9
1.3: De invloed van de ‘animal turn’ op het <i>Liber de natura rerum</i> van Thomas van Cantimpré	12
1.4: Bestiaria vertaald.....	13
2. Maerlants tekst.....	14
2.1: Cantimpré’s invloed op Maerlant.....	15
2.2: De oorsprong van de zeemonsters	15
2.3: De datering en lokalisering van de geïllustreerde Maerlant-handschriften	17
2.4: De drie zeemonsters in Maerlants tekst.....	21
3. Afbeeldingen in de Maerlant-handschriften	24
3.1: De zeemonnik.....	25
3.2: De zeemeermin	26
3.3: De zeeridder	30
4. Conclusie.....	32
Bronnenlijst.....	35
Online geraadpleegde manuscripten:	35
Literatuurlijst:	36
Afbeeldingenlijst	39
Bijlagen.....	70

Inleiding

In de dertiende eeuw kwam aan de hand van vertalingen van de werken van Aristoteles een grote hoeveelheid zoölogische informatie ter beschikking die tot en met de twaalfde eeuw maar beperkt toegankelijk was.¹ Deze ‘turn’ maakte de natuurbeschrijvingen op verschillende vlakken wetenschappelijker. Nigel Harris, professor aan het Departement voor Moderne Talen van de Universiteit van Birmingham, bepleit daarom dat er in de dertiende eeuw een ‘animal turn’ plaatsvond. Deze werd gevoed door onder andere de vertaling van Aristoteles’ zoölogische werken in het Latijn.²

Nigel Harris doet zijn studie naar de ‘animal turn’ vanuit het middeleeuwse onderzoeksveld waarbinnen recent, sinds het eind van de twintigste eeuw, ook een verandering plaatsvond. Onderzoekers vanuit verschillende disciplines interesseren zich nu steeds vaker voor de sociale omgang met middeleeuwse dieren. In zulke onderzoeken worden interdisciplinaire benaderingen toegepast, waarbij methoden en theorieën uit de verschillende onderzoeksvelden gecombineerd worden.³ Er is dus sprake van een andere ‘animal turn’ die vanaf het einde van de twintigste eeuw in gang werd gezet. Het dubbele gebruik van de term ‘animal turn’ door Harris laat zien dat er op wetenschappelijk gebied zowel in de dertiende als in de twintigste en één-en-twintigste eeuw een verandering in de kijk op en het onderzoek naar dieren plaatsvond.

Jacob van Maerlant (ca. 1235 - ca. 1300) schreef rond 1270 zijn *Der Naturen Bloeme* (‘het beste uit de natuur’).⁴ In dit werk komen verschillende aspecten uit de

* Ik wil Dr. Hans Westgeest graag bedanken voor het opsturen van zijn proefschrift, want zonder zijn onderzoek was deze scriptie zeker minder interessant geweest. Ook wil ik Dr. Martine Meuwese bedanken voor het nakijken van mijn transcripties en de hulp die zij tijdens mijn onderzoek geboden heeft. Tenslotte bedank ik Dr. Ludo Jongen voor de hulp bij de vertaling van de *Der Naturen Bloeme*-tekst op het punt waar ik zelf als student kunstgeschiedenis onvoldoende kennis had.

¹ Nigel Harris, *The thirteenth-century animal turn: medieval and twenty-first-century perspectives* (Cham, Zwitserland: Palgrave Macmillan, 2020), 2-5. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-50661-2> (geraadpleegd op 10 november 2020).

² De werken *Historia animalium*, *De partibus animalium* en *De generatione animalium* van Aristoteles werden door Michael Scotus vertaald vanuit het Arabisch en in één werk samengebracht. Harris, *The thirteenth-century*, 16.

³ Auteurs als Nigel Harris en Elizabeth Morrison laten deze ontwikkeling in hun boeken zien. In de ‘animal turn’ wordt voornamelijk naar de sociale aspecten, zoals de omgang met of de relatie tot dieren vanuit menselijk oogpunt, gekeken. Dit zorgt voor een interdisciplinair onderzoeksveld waar bijvoorbeeld de literatuurwetenschap, kunstgeschiedenis, humanistische studies, taal- en cultuurstudies, etc. samenkomen. Joyce Salisbury schreef een boek over de relatie tussen mens en dier in de Middeleeuwen en was hiermee één van de eerste die onderzoek deed naar de omgang met dieren en daarmee de ‘animal turn’ in gang zette. Harris, *The thirteenth-century*, 1-3.; Elizabeth Morrison en Larisa Grollemond, red., *Book of beasts, the bestiary in the medieval world* (Los Angeles: the J. Paul Getty Museum, 2019), 3-12.; E. Joyce Salisbury, *The beast within: animals in the Middle Ages*, tweede druk (Londen en New York: Routledge, 2016), IX.

⁴ Deze datering wordt gekoppeld aan de terugkeer van Maerlant naar Vlaanderen. Na 1266 verliet hij Voorne en ging hij in Damme wonen. Frits van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam: Prometheus, 1996), 137-139;

natuur, onderverdeeld in thematische 'boeken', in alfabetische volgorde aan bod. Achtereenvolgens behandelt Maerlant de wonderbaarlijke volkeren, de viervoetige dieren, de vogels, de watermonsters, de vissen uit zeeën en rivieren, de giftige serpentes, de insecten en kruipende dieren, de gewone bomen, de specerijenbomen, de geneeskrachtige planten, de bronnen (zowel geneeskrachtig als giftig), de edelstenen en als laatste de zeven metalen uit de aarde.

Maerlants tekst is een bewerking van het Latijnse *Liber de natura rerum* (ca. 1245) van Thomas van Cantimpré (ca. 1201-1270). Deze bron vertaalde Maerlant in de volkstaal, het Middelnederlands, maar hij maakte geen volledige kopie. Maerlant neemt bijvoorbeeld de indeling grotendeels over, maar hij laat ook een aantal onderwerpen buiten beschouwing. De anatomie van de mens en de hemellichamen zijn hier voorbeelden van. In beide werken zijn de boeken ingedeeld volgens de hiërarchie van de Schepping. Dit betekent dat de mens als eerst besproken wordt.⁵

De reden voor het niet overnemen van bepaalde onderwerpen uit de Latijnse hoofdbron werd door Neerlandicus Paul Wackers, emeritus professor aan de Universiteit Utrecht, aan de hand van kopieën van Maerlants tekst onderzocht. Het werk van Maerlant is niet bewaard gebleven, dus onderzoek naar *Der Naturen Bloeme* wordt aan de hand van de verschillende bewaarde kopieën van de tekst gedaan.⁶

Dat Maerlant niet alle boeken van Cantimpré overnam, valt volgens Wackers samen met de functie van het boek. Deze wordt ook duidelijk als we verder kijken naar de eigenschappen van de manuscripten met de *Der Naturen Bloeme*-tekst. Een voorbeeld is de alfabetisering van de informatie, wat in de Middeleeuwen een hulpmiddel was voor lezers met weinig kennis.⁷ *Der Naturen Bloeme* is in de volkstaal geschreven, waaruit afgeleid kan worden dat de opdrachtgever waarschijnlijk geen Latijn kon lezen. Ook de lezers, of waarschijnlijker: luisteraars

Johannes Petrus Westgeest, *De natuur in beeld: middeleeuwse mensen, dieren, planten en stenen in de geïllustreerde handschriften van Jacob van Maerlants Der Naturen Bloeme* (Proefschrift Universiteit Leiden, 2006), 10-11.

⁵ De anatomie van de mens wordt door Maerlant niet in zijn boek opgenomen, maar het eerste boek gaat wel in op de levensstadia van de mens en de wonderlijke mensenrassen.

⁶ Hans Westgeest gaat uit van elf (bijna) volledig overgeleverde manuscripten waarin de tekst van Maerlant gekopieerd is. Hiervan zijn er zeven geïllustreerd. Westgeest, *De natuur in beeld*, 10.

⁷ Albertus Magnus schreef in zijn *De animalibus* (ca. 1260) dat hij zich verontschuldigt voor het gebruik van het alfabet als bepaling van de volgorde. In de Middeleeuwen was het gebruikelijk om een ordening te gebruiken op basis van het geloof, wat inhoudt dat God altijd bovenaan stond en dat er vervolgens een hiërarchie was, vaak op basis van de Schepping. De alfabetische indeling, zo schrijft hij, is om lezers met minder kennis te helpen. Paul Wackers, "Het eerste Nederlandse opzoekboek. Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloeme*," *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 33 (2019)1: 131.

van de *Der Naturen Bloeme*-kopieën, kwamen vermoedelijk niet uit de Latijnse wetenschappelijke geleerdenelite.

Wackers bekeek in zijn onderzoek de functie van de *Der Naturen Bloeme*-handschriften en kwam tot de conclusie dat er een ontwikkeling binnen de kopieën van Maerlants tekst te herkennen valt. Oorspronkelijk was de tekst van Maerlant niet bedoeld als naslagwerk, maar had hij waarschijnlijk de functie als luisterboek.⁸ De geïllustreerde kopieën van Maerlants tekst uit de veertiende en vijftiende eeuw laten zien dat er steeds meer behoefte aan structurering binnen de boeken kwam.⁹ Waar in het Detmoldse manuscript, het vroegst bekende uitgebreid geïllustreerde handschrift (ca. 1300), de plaats van de afbeeldingen en de lay-out niet consequent doorgevoerd zijn, is bijvoorbeeld in het Haagse handschrift uit ca. 1350 een nettere structuur te herkennen (afb. 5, 9, 20, 28, 39 en 43). De afbeeldingen functioneerden hier als structureringshulp en wellicht als opzoekhulp. De ontwikkeling van de vormgeving laat volgens Wackers zien dat het luisterboek in de veertiende eeuw veranderde in een opzoekboek.¹⁰

Ik wil in dit onderzoek aan de hand van de tekst en afbeeldingen van een beredeneerde casus uit de uitgebreid geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften onderzoeken of de ‘verwetenschappelijking’ ook in de inhoudelijke informatie van de kopieën zichtbaar is. De *Der Naturen Bloeme*-kopieën die ik in dit werkstuk onderzoek, zijn geselecteerd op de mate waarin deze geïllustreerd zijn, waardoor manuscripten die slechts enkele verluchtingen bevatten niet worden meegenomen.¹¹

Dit onderwerp is gekozen omdat de hoofdbron van Thomas van Cantimpré en de bewerking van deze tekst door Maerlant allebei in de dertiende eeuw vervaardigd zijn, waardoor deze teksten dichtbij de middeleeuwse ‘animal turn’ staan. Cantimpré werd beïnvloed door de vertaling van Aristoteles’ werken, waardoor deze ook op Maerlants tekst hun uitwerking hebben gehad. De ontwikkeling die Paul Wackers in de kopieën zag, gaf mij de aanleiding om verder te onderzoeken wat deze

⁸ Wackers, “Het eerste Nederlandse opzoekboek,” 133-134.

⁹ Om deze structurering in beeld te brengen, is in de afbeeldingenlijst van elk wezen ook het folium waar het behandeld wordt meegenomen (afb. 5, 7, 9, 12, 14, 16, 20, 24, 28, 32, 34, 36, 39, 41, 43, 46, 48 en 50).

¹⁰ Wackers, “Het eerste Nederlandse opzoekboek,” 136-138.

¹¹ Hans Westgeest doet voor zijn proefschrift onderzoek naar alle geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften en behandelt naast de zeven manuscripten die in mijn onderzoek centraal staan ook de Münchense en Trierse fragmenten in de Bayerisch Staatsbibliothek in München en de Stadtbibliothek in Trier, het Brusselse handschrift in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, het Hamburgse in de Staats- und Universitätsbibliothek in Hamburg en het handschrift in Wolfenbüttel in de Herzog August Bibliothek. Westgeest, *De natuur in beeld*.

ontwikkeling precies inhoudt en of deze ook invloed heeft gehad op de inhoudelijke informatie in de *Der Naturen Bloeme*-kopieën.

Mijn onderzoek naar de verwetenschappelijking sluit niet aan bij de ‘animal turn’ op het vlak van de sociale omgang met dieren, maar is hierdoor juist wetenschappelijk relevant. Het onderzoek van de ‘animal turn’ gaat veel in op dieren die dichtbij de middeleeuwse mens stonden. Zeemonsters leefden ver van de mens vandaan en zijn daarom in recent onderzoek minder vaak onderzocht. Dat er wel onderzoek naar deze wezens gedaan wordt, is te zien aan een conferentie die in november 2021 zal plaatsvinden over vissen en waterdieren in de Oudheid, Middeleeuwen en de zestiende eeuw.¹²

In mijn onderzoek stel ik de zeemonnik (*monachus marinus*), zeemeermin (*sirena*) en de zeeridder (*zitiron*) centraal, omdat, zoals verderop zal blijken, de behandeling van zeemonsters in een apart boek een dertiende-eeuwse ontwikkeling is. Zeemonsters werden in vroege bestiaria (beestenboeken) wel als onderwerpen beschreven, maar dit was een beperkte groep. De zeemeermin komt in antieke teksten als duivelse sirene voor en is bijna altijd aanwezig in oudere bestiaria, in tegenstelling tot de zeemonnik en de zeeridder, waarover vóór Cantimpré zeer weinig informatie opgeschreven of in beeld gebracht is. Deze tegenstelling brengt in mijn onderzoek goed naar voren wat er constant bleef en wat er door de verwetenschappelijking in de natuurbeschrijving in de dertiende en veertiende eeuw veranderde. In dit eindwerkstuk beantwoord ik de onderzoeksvraag:

Is aan de hand van de teksten en afbeeldingen van de zeemonnik, zeemeermin en zeeridder in de uitgebreid geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften terug te zien of de verwetenschappelijking (ofwel ‘animal turn’), die plaatsvond in de dertiende eeuw, zich in de Lage Landen nog verder ontwikkelde in de daaropvolgende eeuwen?

¹² *Call for papers: Transmission of knowledge on fish and aquatic animals, texts and images (Antiquity, Middle Ages, 16th century)* (Caen, Normandië, 4-6 Nov. 2021). [Call for papers: Transmission of knowledge on fish and aquatic animals, texts and images \(Antiquity, Middle Ages, 16th century\) \(Caen, Normandy, 4-6 Nov. 2021\) – Medieval Animal Data-Network \(hypotheses.org\)](#) Deze conferentie zal ingaan op kennisuitwisseling over vissen en andere waterdieren. Het is een vervolg op een symposium door het Internationale Culturele Centrum van Cerisy-la-Salle (*Aquatic Animals and Monsters of the Northern Seas. Imagination, knowledge, exploitation, from Antiquity to 1600*).

Mijn onderzoek sluit wel gedeeltelijk aan bij de moderne 'animal turn', omdat ik een interdisciplinair onderzoek doe naar middeleeuwse dieren. In het onderzoek werk ik vanuit mijn kunsthistorische achtergrond en combineer ik deze discipline met literatuurstudie. De methode die ik inzet betreft ten eerste het transcriberen en vertalen van de Middelnederlandse tekst. Ook gebruik ik andere contemporaine literaire bronnen waaruit de tekst van *Der Naturen Bloeme* is voortgekomen. Vervolgens kijk ik vanuit de kunsthistorische hoek naar de verhouding tussen de tekst en afbeeldingen en onderzoek ik de heersende iconografische traditie omtrent de drie hybride zeemonsters.

In mijn onderzoek maak ik veel gebruik van de onderzoeksresultaten die Hans Westgeest in zijn proefschrift *De natuur in beeld* heeft gepresenteerd. Hij deed onderzoek naar de verhoudingen tussen de verschillende kopieën op basis van de afbeeldingen en probeerde aan de hand van overeenkomsten en verschillen een stemma op te stellen. Hans Westgeest deed vanuit zijn achtergrond Nederlandse taal en letterkunde filologisch en codicologisch onderzoek naar de geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften. Voor informatie uit de kunsthistorische hoek keek hij naar onderzoeksresultaten van Martine Meuwese, kunsthistorica met middeleeuwse kunst als specialisatie. Ook Otto Pächt en Ulrike Jenni hebben op veel vlakken aan informatie over de miniaturen bijgedragen.¹³

Frits van Oostrom en Amand Berteloot zijn belangrijke personen in de onderzoekstraditie naar Maerlant. Beide deden veel onderzoek naar Middelnederlandse teksten, waar Maerlant één van de belangrijkste schrijvers van is. Frits van Oostrom, universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht, schreef *Maerlants wereld*, een boek waarin het leven en de werken van Maerlant uitgebreid geanalyseerd zijn.¹⁴ Amand Berteloot stelde na een internationaal colloquium waarin het Detmoldse manuscript centraal stond de bundel *Jacob van Maerlants "Der Naturen Bloeme" und das Umfeld* samen.¹⁵

In dit werkstuk stel ik in het eerste hoofdstuk de vraag: uit welke culturele context komen de zeemonsters van Maerlant voort? Deze vraag is belangrijk voor het onderzoek, omdat deze context veel invloed heeft gehad op Maerlants *Der*

¹³ Westgeest, *De natuur in beeld*.

¹⁴ Oostrom, van, *Maerlants wereld*.

¹⁵ Amand Berteloot en Detlev Hellfaier, *Jacob van Maerlants "Der naturen bloeme" und das Umfeld: Vorläufer, Redaktionen, Rezeption* (Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2001).

Naturen Bloeme en de kopieën van dit werk, waardoor voor het beantwoorden van de hoofdvraag verdere kennis over de context nodig is.

In het tweede hoofdstuk staat de teksttraditie rondom Maerlant centraal. Ik stel in dit hoofdstuk twee deelvragen: hoe heeft Cantimpré's tekst Maerlants zeemonsters beïnvloed en is er een ontwikkeling te zien in de beschrijvingen van de drie zeemonsters in de *Der Naturen Bloeme*-handschriften? In dit hoofdstuk komt ook achtergrondinformatie over de *Der Naturen Bloeme*-handschriften aan bod, om zo eventuele overeenkomsten en verschillen in de teksten te verklaren.

In het derde hoofdstuk stel ik de vraag: is er een ontwikkeling te zien in de manier van afbeelden van de drie zeemonsters in de *Der Naturen Bloeme*-handschriften? De deelvragen die ingaan op de tekst en afbeeldingen ondersteunen de onderzoeksvraag, omdat de antwoorden op deze vragen duidelijkheid geven over het al dan niet bestaan van een wetenschappelijke ontwikkeling in tekst en beeld.

1: De culturele context waar de zeemonsters uit voortvloeien

De dertiende-eeuwse 'animal turn' heeft ervoor gezorgd dat bestiaria transformeerden naar meer wetenschappelijke natuurencyclopedieën. In dit hoofdstuk begin ik met een korte behandeling van de beestenboeken die voorafgingen aan deze verwetenschappelijking. Daarna bespreek ik de dertiende-eeuwse 'animal turn' en de invloed daarvan op de bestiariumentraditie. In het bijzonder wordt het *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré als resultaat van deze ontwikkeling besproken, omdat het werk van Maerlant daarop gebaseerd is.

1.1: De bestiariumentraditie voor de 'animal turn'

Vanaf het einde van de twaalfde eeuw waren bestiaria in Noord-Europa populaire boeken.¹⁶ In deze beestenboeken werd de christelijke moraal aan de hand van verhalen over dieren en andere natuurlijke fenomenen op het publiek overgebracht. De verhalen dienden niet om meer te leren over de natuur, maar waren gericht op de christelijke les.¹⁷ De inhoud van bestiaria komt voornamelijk uit teksten zoals de *Physiologus* (tweede eeuw na Chr.) en de *Etymologiae* (eerste helft zevende eeuw). De *Physiologus*, waarvan de auteur niet bekend is, behandelt verschillende

¹⁶ Morrison, *Book of beasts*, 4.

¹⁷ Morrison, *Book of beasts*, 3-4.

christelijke allegorieën op natuurlijke fenomenen.¹⁸ Er werden vaak vissen gebruikt, omdat er werd geloofd dat in de zee veel duivelse krachten bestonden.¹⁹

De *Etymologiae* werd door bisschop Isidorus van Sevilla (ca. 610-636) geschreven.²⁰ Het werk bevat informatie over de oorsprong van namen van natuurlijke aspecten, waarbij de diernamen in boek XII worden behandeld. Isidorus van Sevilla legde de nadruk van zijn beschrijvingen niet op de christelijke allegorie, waardoor ook dieren die niet direct geassocieerd werden met het geloof een plaats vonden in bestia. De bisschop deelde zijn boek in een hiërarchische volgorde in, waarbij dieren op het land, vogels, serpentes en zeedieren achtereenvolgens werden behandeld. Deze indeling werd vaak in bestia overgenomen.²¹

In Engelse kloosters werden veel bestia vervaardigd. Een bekend voorbeeld hiervan is het *Aberdeen bestiary* (ca. 1200). In dit manuscript worden dieren in een morele context beschreven, waarbij de vis, net als bij de *Physiologus*, vaak een duivels karakter heeft.²²

De bovenstaande voorbeelden laten zien dat in twaalfde-eeuwse bestia de natuur werd gebruikt om christelijke morele lessen over te brengen. In de dertiende eeuw vond er een ontwikkeling plaats, de door Nigel Harris benoemde 'thirteenth-century animal turn', waardoor de bestia-traditie er anders uit kwam te zien.²³

1.2: De dertiende-eeuwse 'animal turn'

De *Physiologus* was niet de enige antieke bron die invloed heeft gehad op de middeleeuwse bestia-traditie. Ook filosofen zoals Plato en Aristoteles hielden zich bezig met de natuur. Zij dachten na over het bestaan van de natuur, ofwel alles wat bestond en waar men in geloofde.²⁴ Plato maakte hierbij slechts onderscheid tussen de goden en de natuur die zij creëerden. Aristoteles schreef over de natuur als iets

¹⁸ Morrison, *Book of beasts*, 4.

¹⁹ Een voorbeeld hiervan is de zwaardvis, waarover de schrijver zegt dat het een vis met grote vinnen is. Op het moment dat de vis een schip zag, probeerde hij daarmee te wedijveren en sloeg zijn vinnen uit als een zeil. De zwaardvis hield dit niet lang vol, gaf op en werd door de zee weer meegesleurd naar het punt waar het dier begon. De christelijke les die in dit verhaal schuilt is dat christenen die beginnen met goed werk, maar al snel opgeven, worden gestraft door God. Michael J. Curley, *Physiologus (vertaling)* (Chicago : University of Chicago Press, 2009), 7. [Physiologus : A Medieval Book of Nature Lore \(uu.nl\)](https://www.uu.nl) (geraadpleegd op 7 januari 2021).

²⁰ Isidorus, de bisschop van Sevilla, overleed in 636. Zijn *Etymologiae* was toen bijna compleet. Stephen A. Barney, e.a., *The Etymologies of Isidore of Seville* (Cambridge University Press, 2006), 3. [The Etymologies of Isidore of Seville \(sfonline.org\)](https://sfonline.org) (geraadpleegd op 9 december 2020).

²¹ Morrison, *Book of beasts*, 4-5.

²² In de beschrijving van het Aberdeen bestiary wordt de term vis gebruikt, omdat in deze bestia nog geen onderscheid gemaakt wordt tussen 'zeemonsters' en vissen. Alles wat in de zee zwom, wordt als vis aangeduid.

²³ Harris, *The thirteenth-century*, 3-5.

²⁴ Richard Jones, "The nature of things," in *The medieval natural world* (Harlow, Engeland: Pearson, 2013), 1.

dat in beweging is en waarin cycli herkend kunnen worden.²⁵ Een levend ‘ding’ is volgens Aristoteles opgedeeld in twee delen, de *psuchê* en de materie. In de *psuchê*, ofwel de ziel of de levenskracht, is het verschil tussen planten, dieren en mensen te herkennen.²⁶

Aristoteles schreef deze en andere zoölogische informatie op in zijn *De anima* (ca. 350 v. Chr.), maar zijn werken waren in de eerste helft van de Middeleeuwen niet volledig bekend. Zijn ideeën werden alleen overgeleverd door schrijvers als Plinius de Oudere, Solinus en Isidorus van Sevilla die Aristoteles’ denkbeelden in hun werken aanhaalden.²⁷ Tot en met de twaalfde eeuw bleven de ideeën van Plato behouden.²⁸ In de dertiende eeuw werden de teksten van Aristoteles vertaald in het Latijn, waaronder de vertaling *De animalibus* (ca. 1220) door Michael Scotus (ca. 1175 - ca. 1232), die de zoölogische werken van Aristoteles opnieuw in de bekendheid bracht.²⁹

Nigel Harris pleit in zijn boek dat er in de dertiende eeuw een ‘animal turn’ plaatsvond. De vertaling van Michael Scotus was volgens hem de belangrijkste drijfveer achter deze verandering.³⁰ Aristoteles’ invloed is te zien in bijvoorbeeld de manier waarop natuurlijke fenomenen werden waargenomen en geïnterpreteerd. Ook brachten de Aristotelesvertalingen een meer systematische manier van beschrijven op gang en betekende de invloed volgens Harris ook dat de schrijvers informatie uit de eigen waargenomen werkelijkheid putten.³¹

De invloed van de vertaling van Aristoteles is duidelijk te zien bij *De naturis rerum* (ca. 1200) van Alexander Neckam (1157-1217) in vergelijking met het *Liber de natura rerum* (ca. 1245) door Thomas van Cantimpré (ca. 1201- ca. 1270). Neckam bespreekt in zijn hoofdstuk XXV, *De monstruosis piscibus*, drie zeemonsters, terwijl Cantimpré hier een heel boek (boek VI) aan wijdt.³² De eerstgenoemde gebruikte in

²⁵ Jones, “The nature of,” 2.

²⁶ Dieren onderscheiden zich van planten door hun zintuigelijke waarneming en bewegingsvrijheid. Mensen staan boven planten en dieren, omdat de mens rationele gedachten en de mogelijkheid tot spreken heeft. Devin Henry, “Aristotle on animals,” in: *Animals: a history*, red. Peter Adamson en G. Fay Edwards (Oxford Scholarship Online: June 2018), 1. DOI:10.1093/oso/9780199375967.003.0002 (geraadpleegd op 30 november 2020).; Harris, *The Thirteenth-Century*, 31-32.

²⁷ Harris, *The thirteenth-century*, 17.

²⁸ Jones, “The nature of,” 2.

²⁹ De werken van Aristoteles *Historia animalium*, *De partibus animalium* en *De generatione animalium* werden door Scotus vertaald vanuit het Arabisch en in één werk samengebracht. Harris, *The Thirteenth-Century*, 16.

³⁰ Harris, *The thirteenth-century*, 15-16.

³¹ Harris, *The thirteenth-century*, 5.

³² Thomas Wright, Alexander Neckam, *De naturis rerum, libri duo: With the Poem of the Same Author, De laudibus divinae sapientiae* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 144. [de_naturis_rerum.pdf \(uu.nl\)](#) (geraadpleegd op 4 januari 2021).; Helmut Boese, Thomas Cantimpratensis, *Liber de natura rerum: editio princeps secundum codices manuscriptos* (Berlijn; New York: Walter de Gruyter, 1973), 232-250.

zijn werk wel ideeën van Aristoteles, maar deze kwamen dan uit teksten van andere schrijvers die Aristoteles aanhaalden. Cantimpré had de Aristotelesvertaling van Michael Scotus wel ter beschikking.³³ De zeemonsters die worden aangehaald in beide bronnen komen wellicht niet rechtstreeks uit de vertaling van Aristoteles' zoölogische werken, maar de hoeveelheid aan onderwerpen laat zien dat de invloed van Aristoteles verder ging dan alleen inhoudelijke informatie.³⁴ Het betrekken van meer dieren en andere natuurlijke fenomenen in het *Liber de natura rerum* laat zien dat de interpretatie en systematisering van de natuur in de loop van de dertiende eeuw veranderde.

Harris schrijft dus over een ontwikkeling van verwetenschappelijking van de natuurbeschrijving, die ook opgevat zou kunnen worden als een transformatie van de traditionele bestiaaria naar meer encyclopedische werken.

Paul Wackers schrijft ook over de verandering van het bestiarium naar een encyclopedie, maar benadrukt hierbij expliciet dat de ontwikkeling niet ontstond omdat men op een meer wetenschappelijke manier naar de natuur ging kijken. Ook de vroege natuurencyclopedieën, die in de dertiende eeuw opkwamen, waren bijna volledig gebaseerd op andere tekstuele bronnen.³⁵ De eigen observatie die volgens Nigel Harris een grotere rol begon te spelen, is niet direct zichtbaar in werken zoals het *Liber de natura rerum*.³⁶ Ook Westgeest geeft aan dat Aristoteles' invloed op het *Liber de natura rerum* een stuk kleiner is geweest dan Harris bepleit. De eigen waarneming is in het werk van Cantimpré helemaal niet doorgevoerd, aangezien dit niet de bedoeling van Cantimpré is geweest. Hij wilde niet bijdragen aan het verbreden van de natuurwetenschappelijke kennis, maar zo volledig mogelijk in beeld brengen wat God op de aarde geschapen had. Hierbij speelde de vertaling van Aristoteles' werken wel een belangrijke rol. Veel informatie in het *Liber de natura rerum* is afkomstig uit de vertaling van Michael Scotus. Cantimpré benoemde Aristoteles als één van de belangrijkste bronnen en citeerde hem verschillende keren.³⁷

³³ Harris, *The thirteenth-century*, 17-18.; Westgeest, *De natuur in beeld*, 16.

³⁴ Uit welke bron(nen) de zeemonsters stuk voor stuk voortkomen, is niet altijd duidelijk te traceren.

³⁵ Paul Wackers, "Beestjes, beestjes, allemaal beestjes. Een rondgang door de middeleeuwse bestiariustraditie," *Tiecelijn* 19(2006)1: 3-4. [Tiecelijn. Jaargang 19 · dbnl](#) (geraadpleegd op 7 januari 2021).

³⁶ Nigel Harris noemt ook het valkenboek van keizer Frederik II, *De arte venandi cum avibus* (ca. 1240), waarin eigen waarneming zeker een belangrijke rol speelde. In het boek schreef Frederik II over de kunst van het valkenieren, waar hij zelf veel kennis over had vergaard in de praktijk. Harris, *The thirteenth-century*, 4.

³⁷ Westgeest, *De natuur in beeld*, 16.

1.3: De invloed van de 'animal turn' op het *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré

In de periode dat Michael Scotus zijn *De animalibus* schreef, vond er een ontwikkeling binnen de christelijke kerk plaats. Het Vierde Lateraanse Concilie (1215), georganiseerd door paus Innocentius III, zorgde voor een toename van morele preken in parochiekerken. De theologische kennis en moraal van het gewone volk zou volgens de paus verbeterd moeten worden.³⁸ De invloed van Aristoteles, gecombineerd met een toenemende vraag naar verhalen over de christelijke moraal leidden tot werken als het *Liber de natura rerum*.³⁹ Thomas van Cantimpré stelde in dit werk een uitgebreid corpus aan natuurlijke fenomenen samen. In het natuur-encyclopedische werk combineerde Cantimpré kennis over de natuur met de moraliserende verhalen die in bestiaaria werden beschreven, alhoewel deze moralen niet consequent doorgevoerd zijn.⁴⁰

Aan het einde van boek XIX over de vier elementen is te lezen dat Cantimpré de tekst schreef omdat het volgens Augustinus' *De doctrina Christiana* handig zou zijn om in één boek eigenschappen van natuurlijke elementen en dieren samen te brengen. Het *Liber de natura rerum* is door Cantimpré dus bedoeld als beschrijving van alles wat God gemaakt heeft, waardoor de Bijbel door gelovigen beter begrepen kon worden.⁴¹

Cantimpré sloot zich in de eerste helft van de dertiende eeuw aan bij de orde van de Dominicanen in Leuven en studeerde van 1233 tot 1237 bij Albertus Magnus in Keulen. Vlak na deze studie schreef hij zijn eerste *Liber de natura rerum* (1237-1240).⁴² De tekst was bedoeld voor de dominicanen, zodat zij de informatie konden gebruiken bij het prediken.⁴³ In ca. 1245 schreef Cantimpré een uitgebreidere versie van zijn eerste boek, dat ook *Liber de natura rerum* als titel heeft.⁴⁴ Het werk is ingedeeld in de volgorde van de Schepping.⁴⁵

³⁸ Harris, *The thirteenth-century*, 4, 6.

³⁹ Harris, *The thirteenth-century*, 6.

⁴⁰ De morele lessen die Cantimpré nog in zijn werk meeneemt, zijn vooral in boek IV tot en met boek IX, de boeken over dieren, doorgevoerd. In de boeken daarna komt slechts af en toe een morele les voor. Westgeest, *De natuur in beeld*, 15.

⁴¹ De epiloog van het *Liber de natura rerum* bevindt zich aan het einde van boek XIX. Westgeest, *De natuur in beeld*, 15.; Helmut Boese, *Liber de natura rerum*, 414.

⁴² Westgeest, *De natuur in beeld*, 14-15.

⁴³ Westgeest schrijft hierover dat de tekst als opzoekboek voor de clericus bedoeld was. De allegorische vertellingen uit de tekst konden worden verwerkt in de predicaties van de priester. Wackers, "Het eerste Nederlandse opzoekboek," 131-132.; Westgeest, *De natuur in beeld*, 15.

⁴⁴ Wackers, "Het eerste Nederlandse opzoekboek," 132.

⁴⁵ Achtereenvolgend is het werk opgedeeld in 20 boeken, namelijk: 1. De anatomie van de mens, 2. De menselijke ziel, 3. De monsterlijke mensenrassen, 4. De viervoetige dieren, 5. De vogels, 6. De monsters in de

De tekst van Cantimpré biedt meer informatie dan voorgaande werken. Zijn uitgebreide werk bevat ook een apart boek over zeemonsters, dat in oudere bronnen nooit zo uitvoerig voorkwam.⁴⁶ De zeemonsters zijn afgescheiden van de vissen, maar kunnen wel als subcategorie van deze groep gezien worden. Cantimpré maakte onderscheid tussen beide groepen aan de hand van verschillende kenmerken. Er zijn zes terugkerende karaktereigenschappen die Cantimpré bekeek bij de afscheiding van de zeemonsters. Ten eerste kon de grootte van (een deel van) het dier bepalend zijn voor de classificering.⁴⁷ Ook de kracht, snelheid en behendigheid worden genoemd. De laatste drie categorieën zijn de hybriditeit of gedeeltelijke overeenkomsten met andere zeemonsters, gevaarlijkheid, vraatzucht en wreedheid en het gevaar voor de mens.⁴⁸

1.4: Bestiaria vertaald

Een andere factor die in de bestiariustraditie speelde is dat de Latijnse bronnen in verschillende volkstalen werden vertaald. Deze ontwikkeling is een reactie op een vraag vanuit een ander soort publiek. Niet alleen Latijn-lezende intellectuelen hadden interesse in de boeken, ook een breder adellijk publiek wilde ze kunnen begrijpen. Vooral in Frankrijk zijn vanaf de vroege twaalfde tot en met halverwege de dertiende eeuw veel bestiaria vertaald. Opdrachtgevers hiervoor waren zowel mannelijke als vrouwelijke aristocraten.⁴⁹ Dat de bestiaria in de volkstaal ook populair waren, laat zien dat het publiek meer divers werd. Het proces van vertaling liep dus waarschijnlijk tegelijk met de verwetenschappelijking van de bovenste, niet-Latijnsprekende elite.

In de Lage Landen was er ook al vroeg sprake van een bestiariustraditie in de volkstaal. Van zulke Middelnederlandse bestiaria zijn echter veel minder voorbeelden

zee, 7. De vissen, 8. De serpente, 9. De wormen (insecten), 10. De algemene bomen, 11. De aromatische bomen, 12. De aromatische planten, 13. De bronnen, 14. De kostbare stenen, 15. De zeven metalen, 16. De zeven hemelse sferen en de zeven sferen van de aarde, 17. De zeven planeten, 18. De beweging van lucht (meteorologie), 19. De vier elementen, 20. Hemelse bewegingen en eclipsen. Boese, *Liber de natura rerum*.

⁴⁶ Marie-Agnès Avenel schrijft dat deze scheiding nooit eerder in antieke en middeleeuwse bronnen zo duidelijk was. Ook het in dit werkstuk eerdergenoemde voorbeeld van *De naturis rerum* van Alexander Neckam en het *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré laat zien dat het boek over zeemonsters van Cantimpré veel meer onderwerpen bevat. Marie-Agnès Avenel, "Les 'monstres marins' sont-ils des 'poissons'? Le livre VI du *Liber de natura rerum* de Thomas de Cantimpré," *Nature et morale: sources, et postérité homilétique, des encyclopédies du XIIIe siècle* (2017)11: kopje 2, kopje 7. DOI: <https://doi.org/10.4000/rursus.1320> (geraadpleegd 7 december 2020).

⁴⁷ Plinius duidde (zee)monsters aan met de Latijnse term *beluae*, wat onder andere groot dier betekende. De classificering op grootte gaf dus al in oudere teksten de monsterlijkheid van dieren aan. De tekst in het Londense handschrift over de Belua gaat als volgt: Belua heten in latijn / diere die grot ende wonderlic sijn, / Ende van vreseliker maniere, / Mar properst so sijn zeweste diere (fol. 49vb). Avenel, "Les'monstres marins'," kopje 13.

⁴⁸ Avenel, "Les'monstres marins'," kopje 36-37.

⁴⁹ Morrison, *Book of beasts*, 151-152.

bekend dan bijvoorbeeld in de Franse traditie. Paul Wackers schrijft over de Middelnederlandse bestiariustraditie en stelt vast dat hierin slechts vier teksten bestaan.⁵⁰

2. Maerlants tekst

Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloeme* komt niet voort uit een Middelnederlandse bestiariustraditie, maar is een bewerking van een Latijnse bron. Dit is vergelijkbaar met de traditie waarin naar de Franse volkstaal vertaald werd.

Maerlant schreef zijn tekst voor Nicolaas van Cats, heer van Zeeland.⁵¹ Laatstgenoemde behoorde tot de kring invloedrijke edelen rondom Floris V, graaf van Holland en Zeeland.⁵² Opvallend is dat Cats, samen met enkele andere Zeeuwse edelen, een voorloper was in het gebruik van de Middelnederlandse volkstaal in de oorkonden die hij opstelde. Nicolaas van Cats en deze andere edelen waren Maerlants opdrachtgevers toen hij in Damme werkzaam was.⁵³

Het werk wordt door Maerlant in zijn proloog een ‘bestiaris’ genoemd, maar Paul Wackers bepleit waarom wij het eerder als een natuurencylopedie beschouwen. *Der Naturen Bloeme* had immers niet dezelfde functie als de moraliserende bestiaaria zoals deze in de twaalfde eeuw als teksttype opgebloeid waren. Het hoofddoel van Maerlants tekst in de kopieën was het overbrengen van informatie over de natuur op een niet-Latijnsprekende elite.⁵⁴ Dit is af te leiden uit het binnen ‘boeken’ ordenen van de Latijnse dierennamen volgens het alfabet, waarmee Maerlant de eerste Nederlandse tekst op alfabetische volgorde realiseerde. Het

⁵⁰ Er bestaan naast Maerlants tekst nog drie andere Middelnederlandse teksten in de bestiariustraditie, waarvan het bestiarium van Willem Utenhove, waar Jacob van Maerlant in zijn tekst naar verwijst, niet overgeleverd is. Maerlant schrijft in zijn proloog dat Willem Utenhove een Franse bron gebruikte, waardoor het bestiarium niet te vertrouwen is. Immers was de Latijnse taal volgens Maerlant de ‘taal van de waarheid’. Naast deze verlorengedane tekst zijn er nog het *Nederrijns Moraalboek*, nu in de Niedersächsische Landesbibliothek in Hannover, met een vertaling van de *Bestiaire d’amour* en een fragment van het *Beestearis*, nu in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam. Paul Wackers, “The Middle Dutch bestiary tradition,” in *Bestiaires médiévaux: nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*, red. Baudouin Van den Abeele (Louvain-la-Neuve: Collège Erasme; Turnhout: Brepols, 2005), 249-259.

⁵¹ Deze informatie is bekend door de proloog van het boek, waarin een opsomming van de door Maerlant gebruikte bronnen gevolgd wordt door de benoeming van Nicolaas van Cats als opdrachtgever. Hierbij schrijft Maerlant dat hij bidt dat Cats het aanneemt, omdat het zijn enige rijkdom is: *Ende dit dichtic dor sinen wille / dien ics ian lude ende stille / dats miin here Niclaus van Cats / om dat mi ghebreict scats / biddic dat hem ghename si, dat iuweelkiin van mi* (Den Haag KA 16, fol. 38v).

⁵² Hildo van Engen, “Nicolaas van Kats en *Der Naturen Bloeme*,” in *Jacob van Maerlants “Der Naturen Bloeme” und das Umfeld: Vorläufer- Redaktionen – Rezeption*, red. Amand Berteloot en Detlev Hellfaier (Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2001), 237.

⁵³ De heren van Voorne, van Cats en Aleid van Henegouwen gebruikten de volkstaal bij het opstellen van documenten. Van Oostrom schreef over hun rol als opdrachtgevers van Maerlant: Frits van Oostrom, *Maerlants Wereld*, 136-147.; Hildo van Engen, “Nicolaas van Kats,” 244-245.

⁵⁴ Wackers, “Het eerste Nederlandse opzoekboek,” 137-138.

toepassen van het alfabet werd in de Middeleeuwen gedaan zodat mensen die minder kennis hadden over de hiërarchische volgorde van de Schepping ook in staat waren kennis te vergaren.

In dit hoofdstuk bespreek ik ten eerste de invloed die Cantimpré op Maerlant had. Ten tweede onderzoek ik de literaire oorsprong van de zeemonsters, de zeemonnik, de zeemeermin en de zeeridder. Vervolgens behandel ik de datering en lokalisering van de rijkelijk geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften in een chronologische volgorde. Daarna wordt de tekst over de drie zeemonsters in de geïllustreerde kopieën van Maerlant achtereenvolgens besproken. Het hoofdstuk sluit af met een vergelijking van de verschillende kopieën.

2.1: Cantimpré's invloed op Maerlant

Het *Liber de natura rerum* (ca. 1245) van Thomas van Cantimpré is de hoofdbron voor Maerlants bewerking (ca. 1270). Maerlant volgde Cantimpré in de toepassing van het alfabet als indeling en vertaalde hierbij de namen van de dieren en natuurlijke fenomenen niet in het Middelnederlands. Dit zou ook lastig zijn geweest, omdat de dieren dan in een hele andere volgorde in de tekst zouden staan dan bij Cantimpré en Maerlant hiervoor alle namen in het Nederlands had moeten kennen. Zelf geeft hij in zijn tweede boek, over de viervoetige dieren, aan dat hij alle namen rangschikt in het Latijn, omdat er ook dieren in staan waarvan hij de Dietse (Middelnederlandse) naam niet kent.⁵⁵

Maerlant neemt de tekst van Cantimpré grotendeels over, maar het is niet de bedoeling geweest een letterlijke vertaling te maken. De tekst in *Der Naturen Bloeme* is een vrije bewerking van Cantimpré, waarmee ik bedoel dat Maerlant vrij is geweest in het al dan niet overnemen van bepaalde passages en het toevoegen van informatie die niet uit Cantimpré afkomstig was.⁵⁶

2.2: De oorsprong van de zeemonsters

Jacob van Maerlant wijdt, net als Cantimpré, een apart boek aan zeemonsters. Dit is het vierde boek in *Der Naturen Bloeme* en er worden zowel zoet- als

⁵⁵ Wackers haalt de passage uit het tweede boek van Maerlant in zijn artikel aan: Nu hoert vort van elken diere/ Sine sonderlinghe maniere. / In Latijn sal ic haer namen/ Ordinieren alle te samen, / omme datter menich dier in steyt, / Daer ic die name niet of en weyt. Teerst in A, daerna in B, / Na dordine van den A.b.c. / Sullen haer / namen sijn geset, / Omme dat mense vinden mach te bet. Wackers, "Het eerste Nederlandse opzoekboek," 133.

⁵⁶ Westgeest, *De natuur in beeld*, 16-17.

zoutwaterwezens in besproken. In het boek wordt ingegaan op bijna 50 monsters die in de wateren leven, waaronder ook de half-menselijke zeemonnik (*monachus marinus*), zeemeermin (*sirena*) en de zeeridder (*zitiron*). Logischerwijs heeft Maerlant de informatie over deze drie zeewezens uit zijn hoofdbron Thomas van Cantimpré gehaald. Aan de beschrijving in beide bronnen is duidelijk te zien dat Maerlant geïnspireerd werd door Cantimpré's tekst (zie bijlage 1-4). Cantimpré's gebruikte bronnen voor de zeemonsters zijn minder snel te achterhalen. Alleen in de tekst bij de zeemeermin benoemen zowel Maerlant als Cantimpré de *Physiologus* en Adelinus (Adhelmus van Malmesbury, ca. 640-709), de waarschijnlijke auteur van het *Liber monstrorum*, als bronnen waaruit informatie vergaard is.⁵⁷ Daarnaast benoemt Cantimpré Ysidorus (Isidorus van Sevilla), waarmee waarschijnlijk zijn *Etymologiae* bedoeld wordt. Maerlant benoemt deze bron niet, maar gaat wel in op het verhaal van Ulixus (de Latijnse naam voor Odysseus), die de eerste zou zijn geweest die zijn oren dichtstopte om aan de betoverende zang van de sirenen te ontkomen.⁵⁸ Zowel bij de zeemonnik als de zeeridder worden geen autoriteiten in de teksten genoemd.

Marie-Agnès Avenel, werkzaam bij de faculteit Geesteswetenschappen en Sociale Wetenschappen aan de Université de Caen Basse-Normandie, heeft verschillende artikelen over Thomas van Cantimpré geschreven. Zij benoemt Alexander Neckams *De naturis rerum* als waarschijnlijke bron.⁵⁹ Alexander Neckam schreef in hoofdstuk XXV, *De monstruosis piscibus*, over drie wezens, waarvan de namen niet worden genoemd, maar de beschrijving duidelijk maakt dat het hier gaat om de zeeridder, zeemonnik en de zeemeermin (zie bijlage 5).⁶⁰

⁵⁷ Het *Liber Monstrorum* is een boek over wonderbaarlijke volkeren. Peter Burger schrijft bij de autoriteiten van zijn vertaling van *Der Naturen Bloeme* dat Adhelmus van Malmesbury de auteur is van het *Liber Monstrorum*, maar in een hoofdstuk over o.a. het *Liber Monstrorum* in *Anglo-Latin Literature, 600-899* wordt dit niet als feitelijke waarheid gezien. Dat Cantimpré (en dus Maerlant) Adhelmus benoemt als schrijver van het *Liber Monstrorum* maakt het volgens Michael Lapidge aannemelijk dat in de Middeleeuwen gedacht werd dat Adhelmus de auteur was, maar dit is niet genoeg om het boek aan hem toe te schrijven. Peter Burger, Jacob van Maerlant, *Het boek der natuur*, tweede druk (Amsterdam, Em. Querido's Uitgeverij, 1995), 187.; Michael Lapidge, *Anglo-Latin Literature, 600-899* (Londen en Rio Grande, Ohio: The Hambledon Press, 1996), 290-291. [Anglo-Latin Literature, 600-899 - Michael Lapidge - Google Boeken](#) (geraadpleegd op 12 januari 2021).

⁵⁸ In het Detmoldse handschrift wordt geschreven: *Alsì vorbi sullen liden / Stoppensi hare oren tien tiden / Sodat si den sanc niet oren / Ende ne consise niet verdoren / Ulixus waent die meneghe mede / Dat eerst vant bendichede.*

⁵⁹ Avenel, "Les 'monstres marins'," kopje 29.

⁶⁰ Vrij vertaald: het eerste wezen is een gewapende vis, alsof het een ridder is. Het tweede een vis in de vorm van een monnik en het laatste wezen heeft een mooi vrouwelijk bovenlichaam dat eindigt in een vreselijke vissenstaart Olga Vassilieva-Codognot, "Les poisson-cyclope d'Alexandre Neckam (*De naturis rerum* II, 24): entre vérité zoologique et réminiscences virgiliennes," *Anthropozoologica* 53(2018)9: 111. <https://doi.org/10.5252/anthropozoologica2018v53a9> (geraadpleegd op 4 januari 2021); Wright, *De naturis rerum*, 144.

Cantimpré heeft de drie zeemonsters waarschijnlijk uit de tekst van Alexander Neckam gehaald, maar het is niet duidelijk waar hij zijn uitgebreidere beschrijving van de wezens op heeft gebaseerd. Westgeest schrijft dat Cantimpré niet al zijn informatie uit belangrijke tekstuele bronnen vergaarde, maar dat hij ook mondelinge verhalen in zijn beschrijvingen meenam.⁶¹ Het zou kunnen dat over zeemonsters zoals de zeemonnik en zeeridder in volksverhalen verteld werd. In Europese folklore bestonden verschillende verhalen over volkeren in de zee, waarin veel meermannen en meerminnen voorkomen.⁶²

2.3: De datering en lokalisering van de geïllustreerde Maerlant-handschriften

De datering en lokalisering van de zeven uitgebreid geïllustreerde handschriften die in dit onderzoek centraal staan, hebben op sommige vlakken tot academische discussies geleid. Dit is gelijk bij het vroegste handschrift uit Detmold te zien.

Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70

Bij de datering en vooral de lokalisering van middeleeuwse handschriften kunnen elementen zoals een kalender met heiligenvieringen een belangrijke rol spelen. In zulke kalenders stonden niet alle heiligen, maar alleen degenen die belangrijk waren voor de institutie waarin (of de opdrachtgever waarvoor) het manuscript gemaakt werd. Deze heiligen waren plaatsgebonden en de samenstelling van de genoemde feestdagen geeft vaak inzicht in de plaats waar het manuscript oorspronkelijk vervaardigd is. Het is ook mogelijk om aan de hand van de genoemde heiligen een datering voor een werk te geven, bijvoorbeeld als een belangrijke viering juist wel of nog niet in de kalender is geplaatst.⁶³

In het Detmoldse manuscript bevinden zich op het oorspronkelijke tweede blad een Paastafel en een kalender.⁶⁴ De functie van deze toevoeging aan een *Der Naturen Bloeme*-handschrift is niet duidelijk, omdat zulke kalenders en paastafels

⁶¹ Westgeest, *De natuur in beeld*, 16.

⁶² In een Deens volksverhaal uit de Middeleeuwen, Agnete en de meerman, komt de meerman in de vorm van een ridder naar Agnete en neemt haar mee de zee in. De meerman is waarschijnlijk gebaseerd op de Griekse Triton, de half-menselijke zoon van Poseidon en Amphitrite. De meerman neemt de gedaante van een ridder aan, waardoor het zou kunnen dat de zeeridder hieruit voortgevloeid is. Dit is echter slechts een aanname. Zie voor meer volksverhalen over de zeevolkeren: Arthur Waugh, "The Folklore of the Merfolk," *Folklore* 71(1960)2: 74.

⁶³ Raymond Clemens en Timothy Graham, *Introduction to manuscript studies* (New York: Cornell University Press, 2007), 119-121.

⁶⁴ De Paastafel bevindt zich op de rectozijde van het tweede blad en de kalender op de achterzijde, dus de versozijde. Het oorspronkelijke voorblad dat voor dit blad gesitueerd was, is verloren gegaan, waardoor dit tweede blad nu het eerste geworden is. Westgeest, *De natuur in beeld*, 66.

normaliter een liturgische functie hadden en in bijvoorbeeld psalters en getijdenboeken aanwezig waren.⁶⁵ In de kalender in het Detmoldse handschrift worden feestdagen van heiligen genoemd die in Brugge en Sint Omaars gevierd werden. Het is waarschijnlijk dat de kalender in de omgeving van één van deze steden gemaakt is. De kalender begint bij het jaar 1287, waardoor het handschrift door Maurits Gysseling, paleograaf en taal- en naamkundige, op dit jaartal gedateerd werd.⁶⁶ Hier ontstond echter discussie, omdat de benoeming van een jaartal in een kalender ook kan betekenen dat de Maerlanttekst in een latere periode gemaakt is. Uitgebreid onderzoek naar de tekst en het schrift plaatst het handschrift in het begin van de veertiende eeuw.⁶⁷

Kunsthistorica Martine Meuwese kwam tot de conclusie dat op stilistische en iconografische gronden een datering rond of net na 1287 zeker niet onmogelijk is.⁶⁸ De stilistische en iconografische kenmerken uit het Detmold-handschrift zijn na ca. 1300 zodanig veranderd dat een datering daarvoor waarschijnlijk is.⁶⁹ De combinatie van paleografisch en kunsthistorisch onderzoek maakt een datering rond 1300 het meest aannemelijk.

Londen, The British Library, Add. 11.390

Het Londense handschrift wordt aan de hand van paleografische schriftkenmerken in het eerste kwart van de veertiende eeuw gedateerd.⁷⁰ Als er ook naar de afbeeldingen gekeken wordt, valt op dat de kleding van de mensen anders is dan in het Detmoldse handschrift, waardoor Westgeest de kostuumgeschiedenis bij de datering betreft. De kleding komt overeen met de nieuwe mode rond 1340, waarover

⁶⁵ Westgeest, *De natuur in beeld*, 67.

⁶⁶ Maurits Gysseling stelde onder andere het corpus van Middelnederlandse teksten samen.

⁶⁷ J.J. Goossens wijst erop dat het mogelijk is dat de kalender eerder gemaakt zou kunnen zijn dan het handschrift en dat de kalender beschikbaar was om bij het manuscript in te binden. Het is zeker denkbaar dat de kalender niet direct voor de Detmoldse *Der Naturen Bloeme* gemaakt is, omdat de functie van de toevoeging in het werk ook niet direct te verklaren valt. Zie voor de uitgebreide discussie omtrent het jaartal: Westgeest, *De natuur in beeld*, 67-69.

⁶⁸ Westgeest, *De natuur in beeld*, 69.

⁶⁹ Martine Meuwese keek bijvoorbeeld naar de gouden kaders van de miniaturen, waarbij opvalt dat de onderste rand ontbreekt en is vervangen door een geschilderde golvende lijn. Het ontbreken van een deel van het kader komt ook voor bij een Frans *Perceval*-handschrift dat in het laatste kwart van de dertiende eeuw gedateerd is. Voorbeelden die Meuwese verder aanhaalt, zijn onder andere de vorm van de bomen en de manier waarop mensen werden afgebeeld, namelijk met gedrongen lichamen, grote hoofden en kleding die in een spitse plooi naar beneden valt. Westgeest, *De natuur in beeld*, 69.; Martine Meuwese, "Die Illumination der Detmolder *Der Naturen Bloeme*-Handschrift," in *Jacob van Maerlants "Der Naturen Bloeme" und das Umfeld: Vorläufer – Redaktionen – Rezeption*, red. Amand Berteloot en Detlev Hellfaier (Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2001), 148-151.

⁷⁰ Westgeest, *De natuur in beeld*, 137.

kostuumhistorica Stella Mary Newton schreef.⁷¹ Aan de hand van kenmerken in de kleding van verschillende figuren, valt een datering rond 1340 vast te stellen. De datering aan de hand van het schrift is dan ongeveer vijftien jaar eerder, waardoor er waarschijnlijk een aantal jaar niet aan het manuscript is gewerkt en de illustratie daarna is toegevoegd.

Op het moment dat de verluchter aan het Londense manuscript werkte, plaatste een ander persoon, die door Westgeest de 'indexeerder' genoemd wordt, een soort cartouches in de marges, met daarin de namen van de onderwerpen in het Middelnederlands. Deze rechthoekige kaders zijn eerder geplaatst dan de afbeeldingen, wat te zien is aan verschillende afbeeldingen waarbij om het bordje heen geschilderd is. Westgeest geeft hier verschillende voorbeelden, maar ik vind dit, als ik kijk naar het boek over zeemonsters, vooral duidelijk bij de illustratie van de Polipus, waar de 'armen' en de staart precies om de tekst en het naambordje heen geschilderd zijn (afb. 1).⁷²

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16 en KB 76 E 4

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevinden zich twee *Der Naturen Bloeme*-handschriften. Het eerste (KA16) wordt gedateerd op ca. 1350. Duidelijke redenen voor deze datering door Eelco Verwijs ontbreken, maar het jaartal wordt nog steeds aangehouden. Net als bij het Londense handschrift geeft de kostuumgeschiedenis verdere informatie, want dezelfde moderne mode is ook in het Haagse handschrift terug te zien. Ook naar dit handschrift heeft Martine Meuwese onderzoek gedaan waaruit een datering van ca. 1340-1350 voortkomt.⁷³

Ria Jansen-Sieben, professor Nederlandse Filologie aan de Vrije Universiteit Brussel, deed voor haar proefschrift onderzoek naar de tekst *Natuurkunde van het Geheelal* die, net als bij de Detmoldse en Leidse handschriften, in het Haagse handschrift samengebonden is met de Maerlanttekst. Aan de hand van het

⁷¹ Hierbij schrijft Westgeest dat het lastig is om de kostuumgeschiedenis in te zetten in het dateren van handschriften, omdat kleding erg tijd-, plaats- en klasse gebonden was. Ook is de overlevering van kledingstukken erg miniem, waardoor kostuumhistorici zich juist vaak op middeleeuwse handschriften baseerden. De kleding is nauwsluitend aan de bovenkant en heeft mouwen tot aan de elleboog met daaraan een lang, afhangend stuk. Westgeest, *De natuur in beeld*, 138. Westgeest maakt gebruik van de studie van Stella Mary Newton: *Fashion in the Age of the Black Prince. A study of the years 1340-1365*. Westgeest, *De natuur in beeld*, 138.

⁷² Westgeest noemt bijvoorbeeld de kylion en de onos (zeeeyssel) op f. 53r en 53v. Hier is te zien dat het kadertje voor de verluchter in de weg zat en dat de illustratie als het ware achter het kader doorloopt. Bij de beschrijving van de Polipus benoemt Maerlant dat het dier twee armen heeft. Ik benoem deze dus hetzelfde als Maerlant in zijn tekst deed. Westgeest, *De natuur in beeld*, 131, 138-139.

⁷³ Westgeest, *De natuur in beeld*, 192.

taalgebruik plaatste zij het handschrift in Zuid-Holland of het Sticht Utrecht.⁷⁴ Het penwerk wordt door Gisela Gerritsen-Geywitz als typisch Utrechts herkend, waardoor dit werk in Utrecht geplaatst kan worden.⁷⁵

Het tweede Haagse *Der Naturen Bloeme*-manuscript (76 E 4) is bijna een exacte kopie, in zowel tekst als afbeeldingen, van het KA16-handschrift. Het wordt in de tweede helft van de vijftiende eeuw gedateerd en is waarschijnlijk vervaardigd in de Noordelijke Nederlanden. In het onderzoeksveld naar *Der Naturen Bloeme* wordt over deze datering en lokalisering verder niet veel gespeculeerd.⁷⁶

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A

In het Leidse handschrift is voorafgaand aan de *Der Naturen Bloeme*-tekst een volbladminiatuur geschilderd (afb. 2). Het is een afbeelding van de Heilige Christoffel met het Christuskind op de schouders, waar linksonder een figuur knielend opkijkt naar de heilige. Dit is de opdrachtgever van het werk, Jan van IJsselstein, kanunnik van het St. Marie in Utrecht.⁷⁷ Onder de miniatuur en op het volgende blad is in totaal vier keer zijn een wapenschild afgebeeld (afb. 3.).⁷⁸ Met de opdrachtgever en het schrift wordt het manuscript in het derde kwart van de veertiende eeuw gedateerd. Het penwerk en de verluchting van het werk maken volgens kunsthistorici een datering rond het midden van de veertiende eeuw of enkele decennia later mogelijk. Het handschrift wordt daarom op ca. 1360 gedateerd.⁷⁹ Onder andere regionale taalkenmerken, het benoemen van verschillende Utrechtse heiligen in de kalender

⁷⁴ De kalender in het manuscript zou uit het bisdom Doornik in Vlaanderen komen. Er waren ook Utrechtse heiligen in de kalender, maar Jansen-Sieben vond een Utrechtse origine niet aannemelijk, omdat een aantal belangrijke Utrechtse heiligen ontbreken. Het onderzoek naar het taalgebruik geeft aan dat waarschijnlijk een Zuid-Hollandse kopiist met Utrechtse legger of een kopiist uit het grensgebied tussen Zuid-Holland en het Sticht Utrecht aan het handschrift heeft gewerkt. Westgeest, *De natuur in beeld*, 192.

⁷⁵ Zie voor verdere informatie over het Utrechtse penwerk het artikel van Gerritsen-Geywitz: Gisela Gerritsen-Geywitz, "Veertiende-eeuws Utrechts penwerk," *Manuscripten en miniaturen: studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek* (Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 2007) p. 105-106. [Manuscripten en miniaturen. Google Boeken](#) (geraadpleegd op 21 januari 2021).

⁷⁶ Westgeest, *De natuur in beeld*, 196.

⁷⁷ Er waren verschillende theorieën geweest over de figuur, zo is hij bijvoorbeeld door G.J. Hoogewerff (kunsthistoricus) geïdentificeerd als de heremiet in de Christoffellegende en werd er gedacht dat het de auteur (Maerlant of Albertus Magnus) of verluchter van het handschrift had kunnen zijn. Eelco Verwijs had een vermoeden dat Jan van IJsselstein de opdrachtgever was. Dit was gebaseerd op de geldbuidel die met een riem om de middel van de knielende figuur in de miniatuur bevestigd was, omdat Jan van IJsselstein het ambt van thesaurier bekleedde, wat volgens Verwijs inhield dat iemand zich dan met geldzaken zou bezighouden. J. Heniger verbetert Verwijs en bevestigt aan de hand van het wapenschild dat inderdaad Jan van IJsselstein is afgebeeld. Westgeest, *De natuur in beeld*, 209-210.; J. Heniger, "Jan van IJsselstein en Der Naturen Bloeme," *Historische Kring IJsselstein* (1985): 33/34, 264-266. [Jan van IJsselstein en Der Naturen Bloeme \(uu.nl\)](#) (geraadpleegd op 14 januari 2021).

⁷⁸ Het wapenschild heeft een gouden achtergrond met ter hoogte van het midden een zwarte horizontale balk en daaroverheen een rood met wit geblokt St. Andreaskruis. Boven de zwarte balk is centraal een Franse lelie geplaatst.

⁷⁹ Westgeest, *De natuur in beeld*, 213-214.

vooraan het werk en de penwerkdecoraties verbinden het manuscript aan (de omgeving van) Utrecht.⁸⁰

Berlijn/Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Hs. 13.440 (Suppl. 2544) en Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52

In Wenen en in Berlijn worden fragmenten van één *Der Naturen Bloeme*-handschrift bewaard.⁸¹ Het manuscript vertoont sterke overeenkomsten met het Leidse handschrift, waardoor het zeer waarschijnlijk in dezelfde tijd en plaats vervaardigd is. Het Berlijns-Weense handschrift wordt ook in het derde kwart van de veertiende eeuw gedateerd en is waarschijnlijk in Holland of in (de omgeving van) Utrecht gemaakt. Volgens Otto Pächt en Ulrike Jenni is een datering rond 1370-1380 aannemelijk, omdat de stilistische kenmerken overeenkomen met andere boekverluchtingen uit deze tijd.⁸²

Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39

Het Bremense handschrift is het jongste uitgebreid geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschrift en wordt in een kopiistencolofon precies gedateerd en gelokaliseerd. Op het laatste blad van het handschrift schreef de kopiist zijn naam, woonplaats en het jaartal waarin hij het manuscript kopieerde. Pieter Pouwelszoon van Schouwen benoemde dat hij priester was en in het dorp Egmond woonde. Het jaar 1453 wordt als ontstaansjaar vermeld.⁸³ Samen met het latere handschrift uit Den Haag komt het werk in Bremen uit de vijftiende eeuw, waar de andere handschriften uit de dertiende en veertiende eeuw stammen.

2.4: De drie zeemonsters in Maerlants tekst

De tekst van Maerlant behandelt de drie zeemonsters volgens de alfabetische volgorde, de *monachus maris* (de zeemonnik), dan de *sirena* (de zeemeermin) en als laatste de *zitiron* (de zeeridder).⁸⁴ In deze paragraaf wordt voor de overzichtelijkheid

⁸⁰ Westgeest, *De natuur in beeld*, 215.

⁸¹ Het deel in Berlijn begint halverwege het boek over de viervoetige dieren en eindigt met het boek over bomen in het algemeen. In Wenen bevinden zich fragmenten die voor en na het gedeelte in Berlijn in het handschrift thuishoren.

⁸² Westgeest, *De natuur in beeld*, 244.

⁸³ *Dit is wt god danc ende heeft / ghescreuen here pieter pouwels zoen / van scouwen priester. wonende nv / ter tijt tot egmonde Int iaer ons / heren .m. cccc. drie ende vijftich.* (f.141r). Westgeest, *De natuur in beeld*, 248.

⁸⁴ De spelling van de namen is in sommige handschriften afwijkend. Dit zijn de namen zoals deze het vaakst geschreven worden in de zeven geïllustreerde *Der Naturen Bloeme* handschriften.

dezelfde volgorde aangehouden. De beschrijvingen die hieronder gegeven worden, zijn gebaseerd op zowel moderne vertalingen als mijn eigen transcripties.⁸⁵ Deze transcripties zijn in dit werkstuk opgenomen in de bijlagen.

De zeemonnik

Volgens de tekst van Maerlant is de zeemonnik een wonderlijk wezen in de Britse zee (zie bijlage 1). De bovenkant is menselijk en op de kop heeft hij een ring van haren, zoals de tonsuur bij een monnik. Waar de overgang van mens naar vis is, wordt niet expliciet benoemd. De bovenlip beweegt volgens het Detmoldse manuscript op en neer (zie bijlage 1a). In de andere handschriften heeft het wezen volgens de beschrijving geen bovenlip (zie bijlage 1b, 1c, 1d, 1e, 1f). Verder wordt vermeld dat de zeemonnik tanden en een neus heeft. Onderaan heeft hij geen benen en is hij gevormd als een vis. Op het moment dat een mens in de buurt komt, begint het wezen te springen en spelen tot hij de mogelijkheid heeft om de mens in het water te slepen. Als hij hem gegrepen heeft, verslindt hij de mens, omdat hij erg van mensenvlees houdt.

De zeemeermin

Maerlant schrijft over de sirena dat het een meermin is (zie bijlage 2). De Physiologus vermeldt dat het tot de navel op een vrouw lijkt. Het wezen is groot en vrouwelijk en heeft lange, ruige haren. Zij draagt haar kinderen in haar armen en mensen hebben gezien dat zij haar kinderen laat zogen zoals vrouwen dat ook doen. Als zeelui de zeemeermin zien, werpen zij een leeg vat naar haar toe. Als zij daarmee bezig is, vluchten de zeelui snel weg. Adelinus vertelt ons dat zij arendsklauwen heeft en schubben op de staart, zoals andere vissen. Het wezen gebruikt de staart als roer. Het gezang is zo betoverend dat zeelieden met moeite wakker kunnen blijven. Als ze in slaap gevallen zijn, verdrinkt en verscheurt de meermin hen.

Men vindt het wezen voornamelijk in zeeën en rivieren. Mensen die haar gewoonten kennen, stoppen hun oren dicht als zij voorbijvaren, zodat ze de zang niet

⁸⁵ De vertalingen die ik gebruik zijn: Burger, *Het boek der natuur*. En: Herman Thys, Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme* (Antwerpen; Rotterdam: De Vries-Brouwers, 2011). Bij het vertalen van mijn transcripties heb ik het *Middelnederlandsch handwoordenboek* gebruikt: J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1911). Gedigitaliseerd via scans, [verd003midd04_01.pdf \(dbnl.org\)](https://www.dbnl.org/tekst/verd003midd04_01.pdf) (geraadpleegd op 19 januari 2021).

horen en bij zinnen blijven. Volgens Maerlant en vele anderen was het Ulixes (Odysseus) die deze list als eerste gebruikte.

De zeeridder

De zeeridder wordt door Maerlant beschreven als een wonderbaarlijk monster (zie bijlage 3). De zitiron ziet er volgens het *Liber rerum* aan de voorkant uit als een ridder. Op zijn kop heeft hij een helm van ruw vel, alsof het van leer of vereelte huid is. Aan zijn zijde is een lang, hol en breed schild, waarmee hij zich beschermt tegen slagen en steken. Het schild zit met sterke pezen aan zijn lichaam vast en is zo sterk dat het ondoordringbaar is. Sommige kopieën (Detmold, Londen en Den Haag) noemen dat dit schild driehoekig is, zoals een schild er in de Middeleeuwen uit zag (zie bijlage 3a, 3b en 3c). In de Leidse, Berlijns-Weense en Bremense handschriften is het woord 'drie' in 'die' veranderd (zie bijlage 3d, 3e, 3f).

De Detmoldse tekst gaat verder in op de staart, waar de Londense en Haagse handschriften de handen beschrijven. De beschrijving van de delen van het lijf is hetzelfde: ze zijn in tweeën gespleten en het wezen kan er hard mee slaan.⁸⁶ In dit vers in de Leidse, Berlijns-Weense en Bremense handschriften resulteert een kopiïstenfout in het verdwijnen van de benoeming van de handen of de staart.⁸⁷

De zitiron is een kwaad wezen dat een moeilijke prooi is, want als hij gevangen wordt, is het lastig om hem pijn te doen. De zeeridders komen voor in de zeeën rondom Engeland.

De teksten in vergelijking

Als de teksten uit de verschillende handschriften met elkaar vergeleken worden, valt op dat er één groep is waar dezelfde veranderingen te zien zijn ten opzichte van de andere handschriften. Het Leidse, Berlijns-Weense en het Bremense manuscript vertonen dezelfde varianten. In de beschrijving van de zeeridder is bijvoorbeeld te zien dat in de Leidse, Berlijns-Weense en Bremense teksten geen driehoekig, maar een hoekig schild beschreven wordt.

⁸⁶ Herman Thys benoemt in zijn vertaling de staart, Peter Burger gaat in op de handen. Thys, *Der Naturen Bloeme*, 185.; Burger, *Het boek der natuur*, 94.

⁸⁷ Leiden: *Tvi spellete ende hem onder staet* / Berlijn-Wenen: *Twi spellete end hem onder staet* / Bremen: *Twi spellete ende hem onder staet*. Het eerste gedeelte van het vers kan net als bij de andere kopieën, vertaald worden als 'in tweeën gespleten'. Deze vertaling is gebaseerd op het woord *tweesplette*, dat in verschillende varianten in de andere geïllustreerde handschriften voorkomt (zie bijlagen). Echter, wat er in tweeën gespleten is, de handen of de staart, wordt niet duidelijk in de Leidse, Berlijns-Weense en Bremense kopieën. Emailcontact met Dr. Ludo Jongen, 22 januari 2021.

Dit komt overeen met het tekststemma van alle overgeleverde *Der Naturen Bloeme*-handschriften (afb. 4).⁸⁸ De Leidse, Berlijns-Weense en Bremense handschriften horen bij groep *h*, wat betekent dat deze handschriften teruggaan op het niet-overgeleverde manuscript *h*.

In dit tekststemma is te zien dat het vroegst geïllustreerde handschrift, het Detmoldse, minstens twee niet-overgeleverde voorgangers heeft gehad. Hieruit leiden onderzoekers als Amand Berteloot en Maaike Mulder, emerita van de Faculteit der Letteren aan de Vrije Universiteit Amsterdam, af dat *Der Naturen Bloeme* vaak gekopieerd zou zijn geweest, maar dat er veel handschriften verloren zijn gegaan.⁸⁹

Bij het vergelijken van de teksten ben ik geen verdere verbanden tegengekomen. Dit komt overeen met het stemma, waarin het Detmoldse, Londense en het vroege Haagse handschrift allemaal teruggaan op een andere niet-overgeleverde legger.⁹⁰

3. Afbeeldingen in de Maerlant-handschriften

De passages over deze drie zeemonsters bevatten in de kopieën ook miniaturen van de wezens. Het is niet bekend of de originele tekst van Maerlant ook illustraties had. Er zijn in de tekst geen duidelijke kenmerken waaruit af te leiden valt of zijn werk al dan niet verlucht was.⁹¹ De bron waar Maerlant zijn bewerking op baseerde, was niet geïllustreerd. Onderzoek naar de overeenkomsten tussen *Der Naturen Bloeme* en het *Liber de natura rerum* wijst uit dat Maerlants tekst teruggaat op een groep handschriften, de groep Σχ, die uit vijf niet-geïllustreerde manuscripten uit de dertiende en veertiende eeuw bestaat.⁹²

In dit hoofdstuk wordt net als in hoofdstuk 2 de volgorde van de zeemonsters aangehouden zoals deze in *Der Naturen Bloeme* voorkomen.

⁸⁸ In een stemma worden tekstuele verwantschappen tussen handschriften van een bepaalde tekst schematisch weergegeven. Het is een stamboom waarin relaties tussen zowel overgeleverde als verloren gegane handschriften weergegeven worden. Clemens en Graham, *Introduction to manuscript studies*, 270. Westgeest, *De natuur in beeld*, 43.

⁸⁹ In het tekststemma gaan drie niet-overgeleverde handschriften het Detmoldse voor, namelijk *b*, *c* en *d*, maar Amand Berteloot benoemde dat er minstens twee handschriften aan het Detmoldse vooraf zijn gegaan. Westgeest, *De natuur in beeld*, 43.

⁹⁰ Het Londense handschrift gaat terug op *a*, het Haagse op *b* en het Detmoldse op *d*. Dit laat zien dat het oudste geïllustreerde handschrift, Detmold, juist minder dicht op de autograaf staat dan het Londense en het Haagse.

⁹¹ Westgeest, *De natuur in beeld*, 281.

⁹² Zie het proefschrift van Westgeest voor meer informatie over dit onderzoek. Westgeest, *De natuur in beeld*, 18-20.

3.1: De zeemonnik

De afbeeldingen van de zeemonnik in de uitgebreid geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften kunnen op het eerste gezicht in twee groepen ingedeeld worden. De Detmoldse, Londense en de twee Haagse manuscripten bevatten een illustratie waarin het hele lijf is afgebeeld als een vis, met alleen een mensenhoofd (afb. 6, 8, 10 en 11). De Leidse, Berlijns-Weense en Bremense zeemonniken hebben een vissenstaart en een menselijk bovenlichaam (afb. 13, 15 en 17). De verluchters hebben niet uit de tekst kunnen afleiden hoe het lichaam van het wezen er precies uit zag, omdat niet expliciet beschreven wordt waar de mens overgaat in een vis.

Verder valt op dat alle zeemonniken een hoofd hebben als een monnik, maar dat het Haagse manuscript en de directe kopie hiervan afwijken. Het wezen in het vroege Haagse handschrift heeft geen bovenlip en zijn tanden zijn in zijn halfgeopende mond te zien. Hij heeft een puntige neus en de tonsuur als een monnik. De afbeelding lijkt sterk op de tekst van Maerlant gebaseerd te zijn, waar wordt beschreven dat het dier geen bovenlip heeft, maar wel tanden en een neus. In de vijftiende-eeuwse kopie van het Haagse manuscript zijn de vorm van het wezen en de achtergrond overgenomen, maar verder lijken de twee niet op elkaar. In de kopie heeft het zeemonster één, groene, kleur en lijkt het in plaats van een puntige neus eerder een snavel te hebben.

De drie zeemonniken die alleen een vissenstaart hebben, zijn vanaf de onderbuik afgebeeld als een mens en hebben alle drie hun armen omhoog.

Er is bijna geen iconografische traditie van de zeemonnik bekend. In één laat-dertiende-eeuwse verluchte kopie van het *Liber de natura rerum* van Cantimpré is de zeemonnik wel afgebeeld (afb. 18). Het wezen heeft een hoofd als een monnik, maar de rest van het lichaam is als een vis met grote schubben. De iconografie van deze miniatuur komt enigszins overeen met de Haagse en Detmoldse zeemonniken, maar het is niet waarschijnlijk dat de verluchters van deze *Der Naturen Bloeme*-handschriften de afbeeldingen in het Latijnse werk gezien hebben. Deze kopie werd waarschijnlijk in het noordoosten van Frankrijk vervaardigd en is bovendien één van de weinige overgeleverde verluchte *Liber de natura rerum*-manuscripten.⁹³

⁹³ '*Liber de natura rerum*'. Bibliothèque municipale de Valenciennes, geraadpleegd op 14 januari 2021, [Liber de natura rerum - Visionneuse \(ville-valenciennes.fr\)](https://ville-valenciennes.fr).

Pas in de zestiende eeuw werden zeemonniken vaker afgebeeld. Deze werden dan regelmatig gecombineerd met de zeebisschop. Peter Burger schrijft in zijn aantekeningen aan het einde van zijn vertaling van *Der Naturen Bloeme* dat deze zeewezens tot in de zeventiende eeuw samen afgebeeld werden. De wezens zouden mogelijk van zeerobben of walrussen af te leiden zijn.⁹⁴ Het Detmoldse en Haagse manuscript vertonen een lichaam dat vergelijkbaar is met dat van een zeehond, vooral het Haagse, waar het wezen ook een soort flippers heeft. De andere miniaturen van de zeemonnik vertonen geen gelijkenis. Het is niet zeker of de oorsprong van de zeemonnik ook al in de dertiende tot en met de vijftiende eeuw bij zeehonden of zeerobben werd gezocht.

Een voorbeeld van een zeemonnik uit de zestiende eeuw wordt besproken in *Dracht-thoneel*, een kostuumboek uit 1601 dat door de Amsterdamse drukker en uitgever Zacharias Heyns werd uitgegeven (afb. 19).⁹⁵ In het boek kwamen zowel klederdrachten uit verschillende delen van de wereld als fantasiekledij, zoals de zeemonnik, aan bod. De tekst in het boek gaat gepaard met houtsneden die gedeeltelijk al eerder voor andere werken waren gemaakt. De houtsnede van de zeemonnik werd in 1572 door A. van Leest gemaakt, waarschijnlijk voor eenzelfde soort boek als het *Dracht-thoneel*.⁹⁶ Deze zeemonnik lijkt echter niet op de iconografie van de wezens in *Der Naturen Bloeme*, maar er zit dan ook anderhalve eeuw tussen de jongste handschriftverluchting en het boekblok.

Het lijkt erop dat de verluchters van het Leidse, Berlijns-Weense en Bremense handschrift de afbeelding hebben gebaseerd op de zeemeerminnen in dezelfde handschriften (afb. 33, 35 en 37). De zeemonniken hebben alle drie een staart die lijkt op die van de zeemeermin. Ik verwacht dat de verbeelding van de zeemonnik, door gebrek aan een eigen iconografische traditie, werd geleend van het wezen waar wel veel iconografische voorbeelden van bestonden, de zeemeermin.

3.2: De zeemeermin

De zeemeermin of sirene werd al in antieke bronnen behandeld. In de tekst van *Der Naturen Bloeme* wordt genoemd dat de sirene een zeemeermin is, maar deze namen

⁹⁴ Burger, *Het boek der natuur*, 176.

⁹⁵ Arie-Jan Gelderblom, "Dracht-thoneel: klederdrachtenboek uit 1601 herdrukt," *De Nieuwe Taalgids* 83(1990): 182-183.

⁹⁶ E.K. Grootes en P.J. Verkruijse, "Heyns' Dracht-thoneel in facsimile." *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse Letterkunde* 6(1989): 370-371. [Literatuur. Jaargang 6 · dbnl](#) (geraadpleegd op 18 januari 2021).

gaven eerst twee verschillende wezens aan. De sirene is een duivels schepsel, dat half- mens en half-vogel is. Dit was een vrouwelijk monster dat probeerde mannen met haar gezang te lokken.⁹⁷ Al in de Griekse mythologie en epische poëzie kwamen sirenen voor. In Homerus' *Odyssee* (ca. 800 v.Chr.) komt Odysseus sirenen tegen die hem proberen te verleiden. Hij bedenkt een list en stopt zijn oren dicht, waardoor hij de zang niet hoort. Jacob van Maerlant schreef in zijn tekst ook over deze handigheid en dat Ulixus, de Latijnse naam van Odysseus, volgens hem de eerste was die het toepaste.

De zeemeermin is daarentegen een vrouw met een vissenstaart, die vaak met een spiegel en een kam wordt afgebeeld om de vrouwelijkheid en verleidelijkheid weer te geven.⁹⁸ De zeemeermin en de sirene worden in de iconografie regelmatig door elkaar gehaald. Dit wordt duidelijk als de afbeeldingen van de verluchte *Der Naturen Bloeme*-handschriften vergeleken worden. Verschillende iconografische tradities zijn in deze miniaturen terug te zien. Ten eerste is er de zeemeermin met het zogende kind in het Detmoldse manuscript (afb. 21). Het wezen heeft lang haar en laat een baby met een vissenstaart bij haar drinken. De baby is ingebakerd, zoals dat in de Middeleeuwen bij mensenbaby's gedaan werd. De iconografie met een zogend kind komt niet vaak voor. Er bestaan enkele voorbeelden, maar hierbij is het kind niet ingebakerd.⁹⁹ Een voorbeeld is de zeemeermin met een zogend kind in de marges van het Engelse *Alphonso Psalter* uit ca. 1284-1316 (afb. 22).¹⁰⁰ Het kind dat drinkt lijkt ouder te zijn dan de baby in het Detmoldse handschrift en is niet ingebakerd. Het wezen heeft, net als haar moeder, lang haar en borsten. Een ander voorbeeld is een vierpas in de Dom van Keulen uit het begin van de veertiende eeuw (afb. 23). Hier is de zeemeermin met het zogende kind naast een rozenstruik afgebeeld. Het kind heeft een vissenstaart, maar het is niet duidelijk te zien of het is ingebakerd.

In het Londense en het Leidse manuscript zijn de zeemeerminnen met een spiegel afgebeeld (afb. 25 en 33). Het Londense wezen heeft ook een kam in haar linkerhand. In de spiegels is een reflectie van het gezicht van de vrouw te herkennen.

⁹⁷ Burger, *Het boek der natuur*, 176.

⁹⁸ Hans P. Westgeest, "De illustraties in de *Der Naturen Bloeme*-handschriften," in *Jacob van Maerlants "Der naturen bloeme" und das Umfeld : Vorläufer, Redaktionen, Rezeption*, red. Amand Berteloot en Detlev Hellfaier, (Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2001), 157-158.

⁹⁹ Hans Westgeest schrijft in zijn artikel over de zeemeerminnen in de *Der Naturen Bloeme*-handschriften. De Detmoldse zeemeermin die haar kind laat zogen komt sterk overeen met het eerste stuk van de beschrijving, waar het zogen in Maerlants tekst beschreven wordt. De voorstelling met een ingebakerde baby komt, volgens Westgeest, niet vaker voor in de beeldtraditie. Westgeest, "De illustraties in de," 156.

¹⁰⁰ Vroeger bekend als het *Tenison Psalter*.

In de marges van het *Luttrell Psalter* (Londen, The British Library, Add. 42130) is ook een zeemeermin met een gouden spiegel en kam afgebeeld (afb. 26). Hier is de reflectie van het gezicht niet te zien, maar het goud reflecteert wel het licht dat op het blad valt. De drie zeemeerminnen kijken allemaal naar zichzelf in de spiegel. Deze attributen worden niet in Maerlants tekst genoemd, maar komen voort uit de iconografische traditie.

De iconografie met de spiegel en kam komt niet alleen voor bij de zeemeermin. De Hoer van Babylon is ook vaak met deze attributen afgebeeld. Op een laat-veertiende-eeuws tapijt is zij afgebeeld als zij haar lange haren kamt en in een spiegel kijkt (afb. 27). Zij zit in stromend water en rechts van haar staan Johannes en een engel.

De lange losse haren, de spiegel en de kam van de zeemeerminnen hebben dus connotaties met de Hoer van Babylon en haar verleidelijkheid. Bovendien wordt de Hoer van Babylon vaak in water afgebeeld.¹⁰¹ Deze vergelijking laat zien dat de zeemeerminnen, net als prostituees, in de iconografie als verleidsters afgebeeld werden. Hier valt wel op dat juist de zeemeerminnen met de spiegels, De Londense en Leidse, korter of opgestoken haar hebben. Deze haardracht kan juist een teken van ijdelheid zijn. De andere zeemeerminnen in de *Der Naturen Bloemehandschriften* hebben wel lange haren.

De twee Haagse zeemeerminnen zijn een combinatie van de sirene, de halve vogel, en de zeemeermin, de halve vis (afb. 29 en 30). De wezens hebben lange haren en een menselijk bovenlichaam met een vissenstaart en arendsklauwen. De zeemeermin in KB 76 E 4 heeft bovendien ook nog een rood met blauw gekleurde vleugel, waar de veertiende-eeuwse een roodgekleurd vlak met schubben heeft.¹⁰² Beide wezens hebben hun armen gedeeltelijk omhoog, waardoor de handen zich ter hoogte van het gezicht bevinden. De zeemeermin is door de vijftiende-eeuwse verluchter, afgezien van de vleugel en de andere kleuren, bijna één op één overgenomen. De vergelijking van de twee zeemeerminnen laat goed zien dat de verluchter van de kopie minder bekwaam was. De lijnen zijn minder strak en op sommige plaatsen wat dikker aangezet. De kleuren zijn bonter, het vrouwenlichaam

¹⁰¹ In Openbaring 17:1 wordt over de Hoer geschreven dat zij op vele wateren zit.

¹⁰² Hans Westgeest omschrijft dit rode vlak als een vleugel die de verluchter waarschijnlijk toevoegde om de aanwezigheid van aspecten van de arend extra te benadrukken. Dit zou verklaren waarom de kopie KB 76 E 4 ook een vleugel heeft afgebeeld. Echter, als de zeeridder in het Haagse KA16 naast de zeemeermin gelegd wordt, zijn de schubben op de staart van de zeeridder hetzelfde weergegeven als die in het rode vlak op de bovenkant van de zeemeerminnenstaart. Westgeest, "De illustraties in de," 157.

is groen en loopt naar het geel toe. De vleugel is rood met blauw en het haar op het hoofd felgeel. Het veertiende-eeuwse wezen is daarentegen bijna overal een lichtroze kleur, waar alleen de rode kleur op de bovenkant van de vissenstaart bij afsteekt.

In deze twee Haagse miniaturen is de samenkomst van de twee iconografieën, de zeemeermin en de sirene, duidelijk terug te zien. In een miniatuur in een bestiarium uit Engeland, ca. 1300, (Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3466 8°) is de zeemeermin ongeveer hetzelfde afgebeeld (afb. 31). Het wezen heeft ook de handen in de lucht, maar wijst naar het gezicht. De vin en de adelaarsklauwen zijn geheel blauw gekleurd. Het bovenlichaam lijkt niet ingekleurd te zijn, maar is alleen voorzien van twee borsten en lijnen die een ribbenkast en buikspieren aan lijken te duiden.

De Berlijns-Weense zeemeermin, of eigenlijk vanwege de duidelijke baard een zeemeerman, heeft geen vrouwelijk bovenlichaam (afb. 35). In de tekst van Maerlant wordt expliciet genoemd dat een zeemeermin tot aan de navel als een vrouw gemaakt is.¹⁰³ De verluchter heeft niet naar de tekst van Maerlant gekeken. De zeemeerman heeft vanaf zijn onderbuik een vissenstaart. Er zijn geen attributen van de zeemeermin afgebeeld.

De miniatuur in het Bremense handschrift beeldt wel een vrouwelijke zeemeermin af (afb. 37). Ze heeft lang haar en houdt haar armen voor haar borsten gekruist. De vissenstaart is erg lang, waardoor het bovenlichaam van het wezen helemaal links, nog net binnen het kader, is afgebeeld.

De sirene of zeemeermin wordt in de iconografische traditie ook in narratieve voorstellingen getoond. In het *Nederrijns Moraalboek* uit het laatste kwart van de dertiende eeuw is hier een voorbeeld van te zien (afb. 38).¹⁰⁴ Twee mannen op een zeilschip kijken naar de sirene die op een harp speelt. Zij is afgebeeld op het moment dat zij de zeevaarders probeert te lokken. Haar betoverende zang wordt versterkt met de afbeelding van een harp, om duidelijk te maken dat zij muziek maakt.

Zulke narratieve voorstellingen, waar de sirene wordt afgebeeld als zij de zeelieden lokt, zijn in *Der Naturen Bloeme* niet te zien, maar komen vaak in de iconografische traditie voor. Dit laat zien dat de functie van de afbeeldingen in de *Der*

¹⁰³ Berlijn/ Wenen: *Datsi draghen wijfs ghelike / Toter navelen sekerlike*

¹⁰⁴ *Het Nederrijns Moraalboek* bevindt zich nu in Hannover, in de Niedersächsische Landesbibliothek (IV 369).

Naturen Bloeme-handschriften meer natuurhistorisch dan verhalend of moraliserend was.¹⁰⁵

Het *Nederrijns Moraalboek* is één van de weinige voorbeelden van de zeemeermin in een Middelnederlands verlucht manuscript. Er zijn uit de Nederlandse handschriftentraditie niet veel geïllustreerde werken overgeleverd. Een oorzaak die hiervoor gegeven wordt, is dat de handschriften in het Middelnederlands bestemd waren voor een lagere aristocratie dan bijvoorbeeld boeken in het Latijn en in het Frans, waar wel veel geïllustreerde voorbeelden van zijn. Deze mensen uit een lagere klasse hadden waarschijnlijk minder te besteden dan de elite, waardoor de verluchting achterwege gelaten werd.¹⁰⁶

3.3: De zeeridder

Bij de zeeridders in de *Der Naturen Bloeme*-kopieën is een ontwikkeling te zien, waarbij de vroegste illustraties meer op zeemonsters lijken, maar de wezens steeds meer veranderen in een ridder met een vissenstaart. Hiermee bedoel ik dat, zoals Maerlant beschrijft, de Detmoldse en Londense zeeridders een schild hebben dat onderdeel van het lichaam lijkt te zijn (afb. 40 en 42). Bij de twee Haagse, het Leidse, Berlijns-Weense en Bremense handschrift is dit schild onderdeel van een uitgebreidere ridderuitrusting (afb. 44, 45, 47, 49 en 51). Deze zeeridders hebben ook een zwaard en de Leidse en Berlijns-Weense hebben ook beschermende kleding aan.

De twee Haagse zeeridders hebben een monsterkop op hun schild. Dit laat zien dat de zeeridders slecht of ongelovig waren. De wezens hebben een getrokken zwaard in hun rechterhand en het schild aan hun linkerarm. Ook hier zijn de kleuren van de vijftiende-eeuwse kopie bonter dan bij zijn voorbeeld.

Het Leidse zeemonster heeft een schild vast waarop een pad is afgebeeld.¹⁰⁷ Ook het kromzwaard dat de Leidse zeeridder vast heeft is een teken dat hij on- of anders gelovig was.

¹⁰⁵ Westgeest, "De illustraties in de," 154, 158.

¹⁰⁶ Martine Meuwese, "The Count and the Codex. Morals and Miniatures in a Middle Dutch Manuscript," in *Patrons and professionals in the Middle Ages Proceedings of the 2010 Harlaxton Symposium*, red. Paul Binski en Elizabeth A. New (Donington: Shaun Tyas, 2012), 182.

¹⁰⁷ Dit staat symbool voor niet- of andersgelovigen en gaat terug op Clovis' bekering tot het christendom. De heidense, Frankische koning had padden als symbolen op zijn schild, maar kwam er, voordat hij ten strijde trok, achter dat de padden in Franse lelies waren veranderd. Hij won de strijd en zijn vrouw Clotilde vertelde dat de Heilige Drie-eenheid daarachter zat. Clovis geloofde vanaf dat moment in Christus. Michael Randall, "On the Evolution of Toads in the French Renaissance," *Renaissance Quarterly*, 57(2004)1: 126-128. <https://www.jstor.org/stable/1262376> (geraadpleegd op 14 januari 2021).

Een misericorde (ca. 1515) in de Onze Lieve Vrouwekerk in Aarschot in de vorm van een zeeridder toont overeenkomsten met de Leidse en de Haagse wezens (afb. 52). De zeeridder heeft een schild met monsterkop en een getrokken zwaard, dat het meest op het Leidse kromzwaard lijkt. Ook de houding van het wezen komt sterk overeen met die van het Leidse handschrift.

De Berlijns-Weense en Bremense zeeridders lijken qua houding sterk op elkaar. De wezens houden allebei hun zwaard in hun rechterhand en het schild hangt aan de linkerarm. De Berlijns-Weense zeeridder is geheel grijs gekleurd, alsof hij van metaal is. Lichtere en donkere tinten geven schaduwen aan. Het Bremense wezen is bruin gekleurd en de lijnen zijn erg onduidelijk, waardoor details ontbreken. Naast de kleur is ook de staart van de wezens verschillend. Die van uit het Bremense handschrift is beduidend groter en loopt aan het einde uit in een brede staartvin. De vorm van dit laatstgenoemde wezen komt overeen met een insigne uit ca. 1350-1400, dat in leper opgegraven werd (afb. 53). Zulke profane speldjes van met fantasiewezens als de zeeridder werden waarschijnlijk door het gewone volk gedragen. De loodtinnen speldjes waren een tegenhanger van de kostbare sieraden die de elite droeg.¹⁰⁸

Zeeridders zijn vanaf de late veertiende eeuw regelmatig in kerken, vooral op kerkbanken in de Lage Landen afgebeeld. Vaak is de zeemeermin samen met de zeeridder te zien.¹⁰⁹ Ook in werken van Van Eyck en Hiëronymus Bosch komen zeeridders en zeemeerminnen voor (afb. 54, 55 en 56).¹¹⁰

Het is naar mijn mening waarschijnlijk dat de zeeridder, net als de zeemonnik, voortgekomen is uit het beeld van de zeemeermin. Pas rond het einde van de veertiende eeuw zijn er meer iconografische voorbeelden van de zeeridder. Bij de zeemonnik is dit nog veel later, pas in de zestiende eeuw wordt dit wezen vaker afgebeeld.

¹⁰⁸ Jos Koldewij, *Geloof & geluk: sieraad & devotie in middeleeuws Vlaanderen* (Brugge: Bruggemuseum, 2006), 117-122.

¹⁰⁹ In kerken zoals de Sint-Sulpitiuskerk (1491-1493) in Diest, de Sint-Pieterskerk (1439-1442) in Leuven, de Saint Materne (1510-1520) in Walcourt en de Sint Salvatorskerk (1425-1449) in Brugge zijn de zeeridder en de zeemeermin samen in de koorbanken afgebeeld. Christel Petronella Johanna Gerarda Theunissen, *Koorbanken in Brabant 1425-1550: 'Van goeden houte gemaekt' Het werk van laatmiddeleeuwse schrijnwerkers en beeldsnijders* (Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen, 2017), 193-194.

¹¹⁰ In Van Eycks *Annunciatie* (ca. 1434-1436) zijn de zeemeermin en de zeeridder samen afgebeeld op de tegelvloer. Met deze wezens wordt de cyclus van de Dierenriem op de vloer doorbroken. In de *Tuin der Lusten* van Hiëronymus Bosch komen de zeeridders verschillende keren voor. Op het middelste paneel is links, boven het midden een leger aan zeeridders te zien. In het water, rechts van het midden, zijn een zeeridder en zeemeermin met hun armen wijd afgebeeld. Waarschijnlijk proberen zij elkaar te omhelzen. John L. Ward, "Hidden Symbolism in Jan van Eyck's Annunciations," *The Art Bulletin* 57(1975)2: 202.; Theunissen, *Koorbanken in Brabant*, 194.

Afgezien van het voorbeeld in het *Nederrijns Moraalboek*, zijn er zeer weinig iconografische vergelijkingen uit de dertiende- en veertiende-eeuwse Lage Landen te vinden. Het is hierdoor lastig om een vergelijking te maken met materiaal dat dichtbij *Der Naturen Bloeme* staat. Met de bovenstaande voorbeelden wil ik vooral aantonen dat er een zekere iconografische traditie bestond rondom de wezens in de tijd waarin de verluchters te werk gingen. Ik leg geen directe verbanden tussen de iconografische voorbeelden en de miniaturen in *Der Naturen Bloeme*, omdat het materiaal daar geen aanleiding toe geeft.

4. Conclusie

Onderzoek naar de teksten en afbeeldingen van de drie hybride zeemonsters in de *Der Naturen Bloeme*-handschriften wijst uit dat de ‘verwetenschappelijking’ van de natuurbeschrijving die in de dertiende eeuw met de vertaling van Aristoteles’ zoölogische werken op gang kwam niet direct in de inhoudelijke informatie van de kopieën van Maerlants tekst zichtbaar is. De teksten uit de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw bevatten opvallend weinig verschillen. Op tekstueel vlak is de informatie alleen daar anders, waar kopiïsten de betekenis van een woord of zin veranderden. Bij de zeemonnik is een verschil aan te tonen in de beschrijving van de bovenlip. In de Detmoldse tekst wordt deze als bewegend omschreven, maar in de andere geïllustreerde kopieën is dit veranderd in de beschrijving dat het wezen geen bovenlip heeft.

Deze verschillen in de beschrijving hebben geen of slechts weinig invloed gehad op de afbeeldingen. De vergelijking van tekst en beeld laat zien dat de verluchters van het Detmoldse en het vroege Haagse manuscript naar de tekst keken, voornamelijk bij de zeemonnik en de zeeridder. De jongere Leidse, Berlijns-Weense en Bremense verluchtingen lijken niet op de tekst van Maerlant gebaseerd te zijn. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de oudere geïllustreerde kopieën een hechtere band hebben met Maerlants tekst dan de jongere kopieën. De Leidse, Berlijns-Weense en Bremense handschriften lijken juist minder ‘wetenschappelijk’ te zijn. De afbeeldingen gaan niet terug op de beschrijvingen van Maerlant en bovendien is de tekst in sommige verzen in zoverre veranderd dat de beschrijving anders werd. In de passage over het in tweeën gespleten lichaamsdeel bij de zeeridder is bijvoorbeeld door een kopiïstenfout in de gezamenlijke legger onduidelijk op welk lichaamsdeel gedoeld wordt.

Het onderzoek naar de tekst en de relatie met het beeld wijst uit dat de onderzoeksvraag op dit gebied met 'nee' beantwoord kan worden. Er is aan de hand van de teksten van de zeemonnik, zeemeermin en zeeridder in de uitgebreid geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften niet terug te zien dat de verwetenschappelijking (ofwel 'animal turn'), die plaatsvond in de dertiende eeuw, zich in de daaropvolgende eeuwen in de Lage Landen nog verder ontwikkelde in de handschriften. Er is een kleine ontwikkeling te zien, maar daaruit kan alleen geconcludeerd worden dat de kopieën door de eeuwen heen verder van Maerlants tekst af zijn gaan staan. Dit is te verklaren aan de hand van het grote aantal Maerlant-kopieën dat zeer waarschijnlijk bestaan heeft, maar niet overgeleverd is.¹¹¹ Aan het tekststemma is te zien dat het oudste handschrift niet vanzelfsprekend direct teruggaat op de autograaf (of een andere niet-overgeleverde legger die daar dichtbij stond). Tussen het Detmoldse handschrift en de autograaf staan volgens het stemma meer kopieën dan bij het Londense en het vroege Haagse.

Bij het onderzoek naar de illustraties in de zeven *Der Naturen Bloeme*-kopieën, komt dezelfde groepsvorming van de jonge handschriften op basis van overeenkomende iconografie naar voren. Dit is voornamelijk te zien bij de afbeeldingen van de zeemonnik en de zeeridder, omdat er bijna geen iconografische traditie bestond waar de verluchters op konden terugvallen. De zeemonniken en de zeeridders gaan terug op de zeemeerminnen die in dezelfde handschriften geïllustreerd zijn. Deze waarneming is in het Bremense handschrift het meest duidelijk, waar de wezens alle drie dezelfde staart hebben en de zeemonnik en zeemeermin, afgezien van de haardracht en de houding van de armen, bijna identiek zijn.

Ook voor de afbeeldingen kan geconcludeerd worden dat er een ontwikkeling in de verschillende kopieën te herkennen is, maar dat juist de vroegere handschriften, voornamelijk het Detmoldse en vroege Haagse, 'wetenschappelijker' zijn. Hiermee bedoel ik dat de wezens in deze handschriften dichter bij de beschrijvingen van Maerlant staan. Ook zonder de tekst zou aan de hand van deze afbeeldingen duidelijk worden hoe de wezens eruitzagen.

De afbeeldingen functioneerden in de eerste plaats, zoals Wackers aantoonde, als structureringshulp.¹¹² In het Haagse en Leidse manuscript zorgen de

¹¹¹ Westgeest, *De natuur in beeld*, 43.

¹¹² Wackers, "Het eerste Nederlandse opzoekboek," 136-138.

afbeeldingen voor een overzichtelijk aanzicht, maar in de latere handschriften is deze functie niet terug te zien. In de Berlijns-Weense en Bremense handschriften zijn de miniaturen niet steeds dezelfde grootte en wordt de plaats van de miniatuur ten opzichte van de tekst niet consequent doorgevoerd.

Ook op het vlak van de illustraties kan de onderzoeksvraag dus met 'nee' beantwoord worden. Aan de hand van de afbeeldingen van de zeemonnik, zeemeermin en zeeridder in de uitgebreid geïllustreerde *Der Naturen Bloeme*-handschriften is niet terug te zien of de verwetenschappelijking (ofwel 'animal turn'), die plaatsvond in de dertiende eeuw zich in de daaropvolgende eeuwen in de Lage Landen nog verder ontwikkelde. De ontwikkeling wordt in de jongere handschriften minder wetenschappelijk, omdat de functie als structurerings- en opzoekhulp van de afbeeldingen vervalst.

Natuurlijk zijn de *Der Naturen Bloeme*-handschriften zeker door de 'animal turn' beïnvloed, maar deze ontwikkeling vond al plaats voor de vroegste kopie, de Detmoldse, werd vervaardigd. Het vertalen van een Latijnse bron in het Middelnederlands, het overnemen van de alfabetische ordening, het behandelen van zeemonsters in een apart boek en de hoeveelheid aan informatie zijn allemaal gevolgen van de verwetenschappelijking.

Dat mijn onderzoek naar de drie zeemonsters geen verdere verwetenschappelijking aantoont, betekent echter niet dat deze op handschriftvlak niet bestaat. De combinatie van Maerlants tekst met de *Natuurkunde van het Geheelal* in het Detmoldse, Leidse en Haagse manuscript laat zien dat de opdrachtgevers die deze handschriften bestelden behoefte hadden aan meer 'natuurhistorische informatie'. De ontwikkeling valt hierdoor aan de hand van de samenstelling van de handschriften toch aan te tonen.

Bronnenlijst

Online geraadpleegde manuscripten:

Aberdeen Bestiarium, Engeland, ca. 1200. Aberdeen, Universiteit van Aberdeen, MS, 24. [The Aberdeen Bestiary | The University of Aberdeen \(abdn.ac.uk\)](http://abdn.ac.uk)

Liber de natura rerum, Noordoost-Frankrijk/ Parijs, ca. 1280. Bibliothèque municipale de Valenciennes, Ms 0320. [Liber de natura rerum - Visionneuse \(ville-valenciennes.fr\)](http://ville-valenciennes.fr)

Der Naturen Bloeme, Zuidelijke Nederlanden, West-Vlaanderen, ca. 1300-ca. 1340. Londen, British Library, Add. MS. 11.390. [The British Library MS Viewer \(bl.uk\)](http://bl.uk)

Der Naturen Bloeme, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1350. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA16. [Digitaal topstuk \(kb.nl\)](http://kb.nl)

Der Naturen Bloeme, Noordelijke Nederlanden, tweede helft vijftiende eeuw. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB 76 E 4. (alleen afbeeldingen van miniaturen beschikbaar) [Medieval Illuminated Manuscripts \(kb.nl\)](http://kb.nl)

Der Naturen Bloeme, Noordelijke Nederlanden, omgeving van Utrecht, ca. 1360. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A. [Broeder Geraert, Natuurkunde van het geheel. ... \(universiteitleiden.nl\)](http://universiteitleiden.nl)

Der Naturen Bloeme, Noordelijke Nederlanden, Holland of Utrecht, derde kwart veertiende eeuw. Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52 [Mirador Viewer - Staatsbibliothek zu Berlin \(staatsbibliothek-berlin.de\)](http://staatsbibliothek-berlin.de)

Der Naturen Bloeme, Egmond, 1453. Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39. [Mittelalterliche Handschriften / msa 0039 \[166 \(uni-bremen.de\)](http://uni-bremen.de)

Literatuurlijst:

- Avenel, Marie-Agnès. “Les ‘monstres marins’ sont-ils des ‘poissons’? Le livre VI du *Liber de natura rerum* de Thomas de Cantimpré,” *Nature et morale: sources, et postérité homilétique, des encyclopédies du XIIIe siècle* (2017)11. DOI: <https://doi.org/10.4000/rursus.1320> (geraadpleegd 7 december 2020).
- Barney, Stephen A., e.a., *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge University Press, 2006. [The Etymologies of Isidore of Seville \(sfponline.org\)](https://www.sfponline.org/) (geraadpleegd op 9 december 2020).
- Berteloot, Amand en Detlev Hellfaier, red. *Jacob van Maerlants "Der naturen bloeme" und das Umfeld: Vorläufer, Redaktionen, Rezeption*. Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2001.
- Boese, Helmut. *Thomas Cantimpratensis. Liber de natura rerum: editio princeps secundum codices manuscriptos*. Berlijn; New York: Walter de Gruyter, 1973.
- Burger, Peter. *Jacob van Maerlant. Het boek der natuur*. Tweede druk. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij, 1995. [Jacob van Maerlant, Het boek der natuur · dbnl](https://www.dbnl.org/tekst/maer001_01_0023.php) (geraadpleegd op 21 december 2020).
- Clemens, Raymond en Timothy Graham, *Introduction to manuscript studies*. New York: Cornell University Press, 2007.
- Curley, Michael J. *Physiologus*. Chicago: University of Chicago Press, 2009. http://search.ebscohost.com.proxy.library.uu.nl/login.aspx?direct=true&db=nlebk&AN=295580&site=ehost-live&ebv=EB&ppid=pp_Cover (geraadpleegd op 7 januari 2021).
- Engen, Hildo van. “Nicolaas van Kats en Der Naturen Bloeme.” In *Jacob van Maerlants "Der Naturen Bloeme" und das Umfeld: Vorläufer- Redaktionen – Rezeption*, redactie Amand Berteloot en Detlev Hellfaier, 233-252. Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2001.
- Gelderblom, Arie-Jan. “*Dracht-thoneel*: klederdrachtenboek uit 1601 herdrukt,” *De Nieuwe Taalgids* 83(1990): 182-183. [https://www.dbnl.org/tekst/ taa008199001_01/ taa008199001_01_0023.php](https://www.dbnl.org/tekst/taa008199001_01/taaa008199001_01_0023.php) (geraadpleegd op 14 januari 2021).
- Gerritsen-Geywitz, Gisela. “Veertiende-eeuws Utrechts penwerk.” *Manuscripten en miniaturen: studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 2007, 101-112. [Manuscripten en miniaturen. Google Boeken](https://www.google.com/books?id=...) (geraadpleegd op 21 januari 2021).

- Grootes E.K. en P.J. Verkruijsse. "Heyns' Dracht-thoneel in facsimile." *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse Letterkunde* 6(1989): 370-371. [Literatuur. Jaargang 6 - dbnl](#) (geraadpleegd op 18 januari 2021).
- Harris, Nigel. *The thirteenth-century animal turn: medieval and twenty-first-century perspectives*. Cham, Zwitserland: Palgrave Macmillan, 2020. DOI: 10.1007/978-3-030-50661-2 (geraadpleegd op 10 november 2020).
- Heniger, J. "Jan van IJsselstein en Der Naturen Bloeme." *Historische Kring IJsselstein* (1985)33/34: 261-280. [Jan van IJsselstein en Der Naturen Bloeme \(uu.nl\)](#) (geraadpleegd op 14 januari 2021).
- Henry, Devin. "Aristotle on animals." In *Animals: a history*, redactie Peter Adamson en G. Fay Edwards, 10-26. Oxford Scholarship Online: June 2018 DOI:10.1093/oso/9780199375967.003.0002 (geraadpleegd op 30 november 2020).
- Jones, Richard. *The medieval natural world*. Harlow, Engeland: Pearson, 2013.
- Koldewey, Jos. *Geloof & geluk: sieraad & devotie in middeleeuws Vlaanderen*. Brugge: Bruggemuseum, 2006. [Geloof and geluk Sieraad en devotie in m \(2\).pdf](#) (geraadpleegd op 14 januari 2021).
- Lapidge, Michael. *Anglo-Latin Literature, 600-899*. Londen en Rio Grande, Ohio: The Hambledon Press, 1996. [Anglo-Latin Literature, 600-899 - Michael Lapidge - Google Boeken](#) (geraadpleegd op 12 januari 2021).
- Meuwese, Martine. "Die Illumination der Detmolder Der Naturen Bloeme-Handschrift." In *Jacob van Maerlants "Der Naturen Bloeme" und das Umfeld: Vorläufer – Redaktionen – Rezeption*, redactie Amand Berteloot en Detlev Hellfaier, 135-152. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2001.
- Meuwese, Martine. "The Count and the Codex. Morals and Miniatures in a Middle Dutch Manuscript." In *Patrons and professionals in the Middle Ages Proceedings of the 2010 Harlaxton Symposium*, redactie Paul Binski en Elizabeth A. New. Donington: Shaun Tyas, 2012, 182-198.
- Morrison, Elizabeth en Larisa Grollemond, red. *Book of beasts: the bestiary in the medieval world*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2019.
- Oostrom, Frits van. *Maerlants wereld*. Tweede druk. Amsterdam: Prometheus, 1996.
- Randall, Michael. "On the Evolution of Toads in the French Renaissance." *Renaissance Quarterly*, 57(2004)1: 126-164. <https://www.jstor.org/stable/1262376> (geraadpleegd op 14 januari 2021).
- Salisbury, E. Joyce. *The beast within: animals in the Middle Ages*. Tweede druk Londen en New York: Routledge, 2016.
- Theunissen, Christel Petronella Johanna Gerarda. *Koorbanken in Brabant 1425-1550: 'Van goeden houte gemaekt' Het werk van laatmiddeleeuwse schrijnwerkers*

en beeldsnijders. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen, 2017.

<https://hdl.handle.net/2066/176682> (geraadpleegd op 14 januari 2021).

- Thys, Herman. Jacob van Maerlant. *Der Naturen Bloeme*. Antwerpen; Rotterdam: De Vries-Brouwers, 2011.
- Vassilieva-Codognet, Olga. "Les poisson-cyclope d'Alexandre Neckam (De naturis rerum II, 24): entre vérité zoologique et réminiscences virgiliennes." *Anthropozoologica* 53(2018)9: 107-114.
<https://doi.org/10.5252/anthropozoologica2018v53a9> (geraadpleegd op 4 januari 2021).
- Verdam, J. *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1911. Gedigitaliseerd via scans: [verd003midd04_01.pdf \(dbnl.org\)](#) (geraadpleegd op 19 januari 2021).
- Wackers, Paul. "The Middle Dutch bestiary tradition." In *Bestiaires médiévaux: nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*, redactie Baudouin Van den Abeele, 249-264. Louvain-la-Neuve: Collège Erasme; Turnhout: Brepols, 2005.
- Wackers, Paul. "Beestjes, beestjes, allemaal beestjes. Een rondgang door de middeleeuwse bestiariustraditie." *Tiecelijn* 19(2006)1: 2-17. [Tiecelijn. Jaargang 19 . dbnl](#) (geraadpleegd op 7 januari 2021).
- Wackers, Paul. "Het eerste Nederlandse opzoekboek. Jacob van Maerlants Der Naturen Bloeme." *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 33 (2019)1: 130-139.
- Ward, John L. "Hidden Symbolism in Jan van Eyck's Annunciations." *The Art Bulletin* 57(1975)2: 196-220. <https://www.jstor.org/stable/3049370> (geraadpleegd op 14 januari 2021).
- Waugh, Arthur. "The Folklore of the Merfolk." *Folklore* 71(1960)2: 73-84.
<https://www.jstor.org/stable/1258382>
- Westgeest, Hans P. "De illustraties in de Der Naturen Bloeme-handschriften." In *Jacob van Maerlants "Der naturen bloeme" und das Umfeld: Vorläufer, Redaktionen, Rezeption*, redactie Amand Berteloot en Detlev Hellfaier, 153-164. Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2001.
- Westgeest, Johannes Petrus. *De natuur in beeld: middeleeuwse mensen, dieren, planten en stenen in de geïllustreerde handschriften van Jacob van Maerlants Der Naturen Bloeme*. Proefschrift Universiteit Leiden, 2006.
- Wright, Thomas. Alexander Neckam. *De naturis rerum, libri duo: With the Poem of the Same Author, De laudibus divinae sapientiae*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. [de naturis rerum.pdf \(uu.nl\)](#) (geraadpleegd op 4 januari 2021).

Afbeeldingenlijst

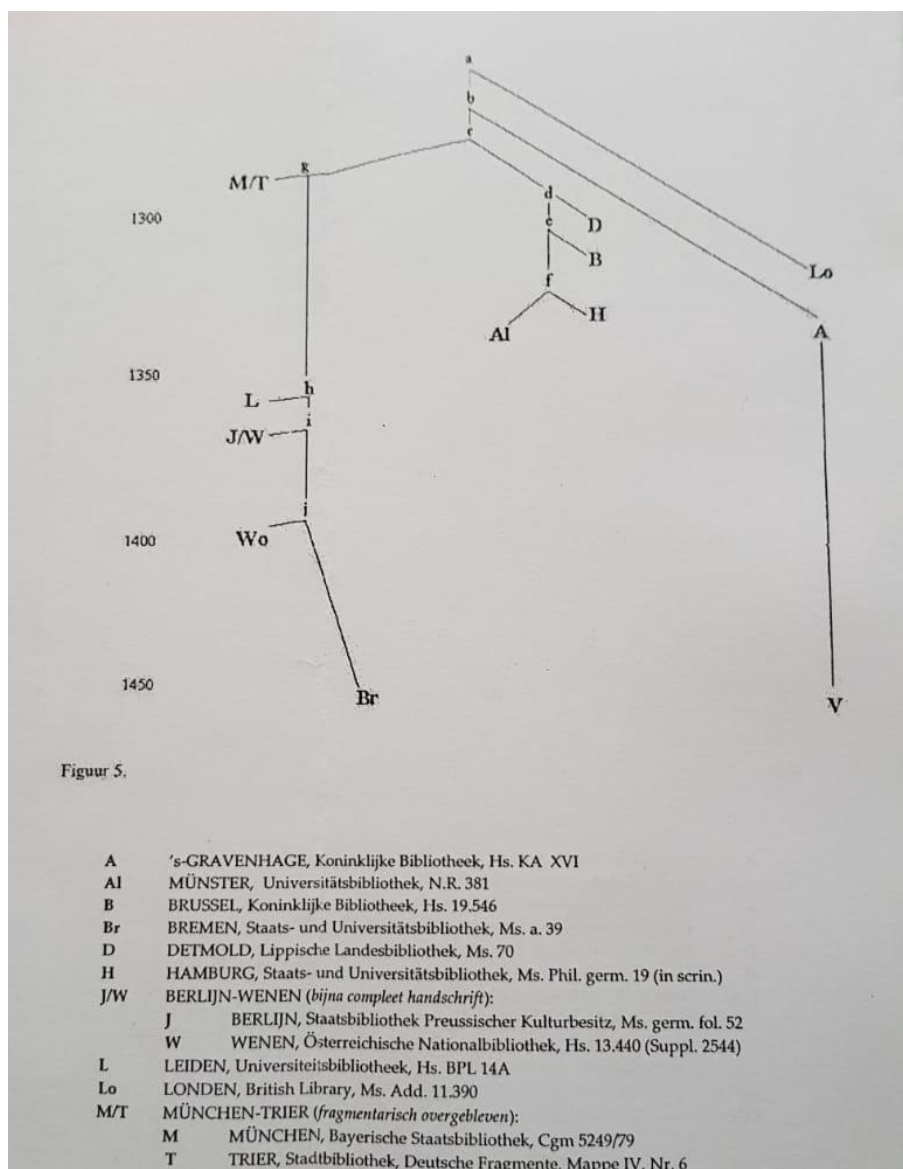
Afb. 1. De Polipus in het Londense manuscript is duidelijk om de tekst en het naambordje heen geschilderd, *Der Naturen Bloeme*, Zuidelijke Nederlanden, West-Vlaanderen, eerste kwart veertiende eeuw. Londen, British Library, Add. MS. 11.390., fol.54r. ((digitaal beschikbaar via [The British Library MS Viewer \(bl.uk\)](https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=addms_11390_fol_54r)).

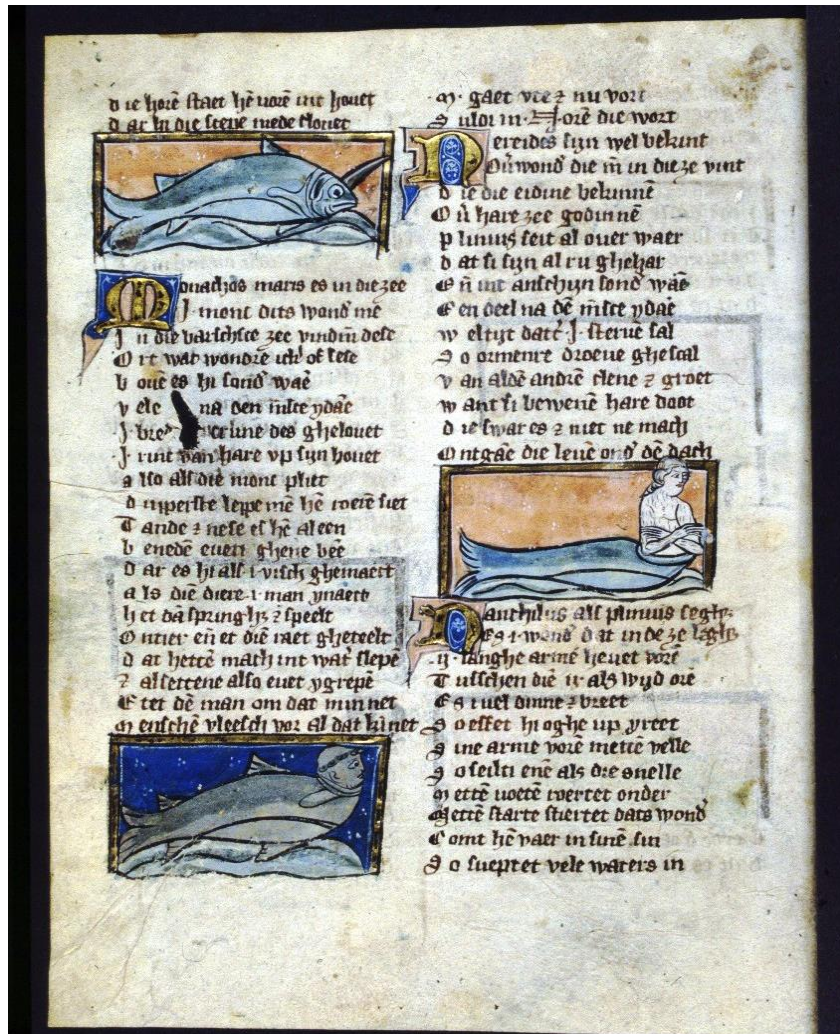
Afb. 2. De Christoffelminiatur met linksonder de opdrachtgever van het handschrift knielend onder een architectonische boog (versozijde) en het rijkversierde openingsblad (rectozijde), *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1360. Leiden, Universiteitsbibliotheek Leiden, Hs. BPL 14A (digitaal beschikbaar via [Broeder Geraert, Natuurkunde van het geheelal. ... \(universiteitleiden.nl\)](https://broedergeraert.nl/)).

Afb. 3. Het wapenschild van Jan van IJsselstein, afgebeeld onder de Christoffelminiatur en op het folium ernaast in het Leidse handschrift, detail afb. 2.

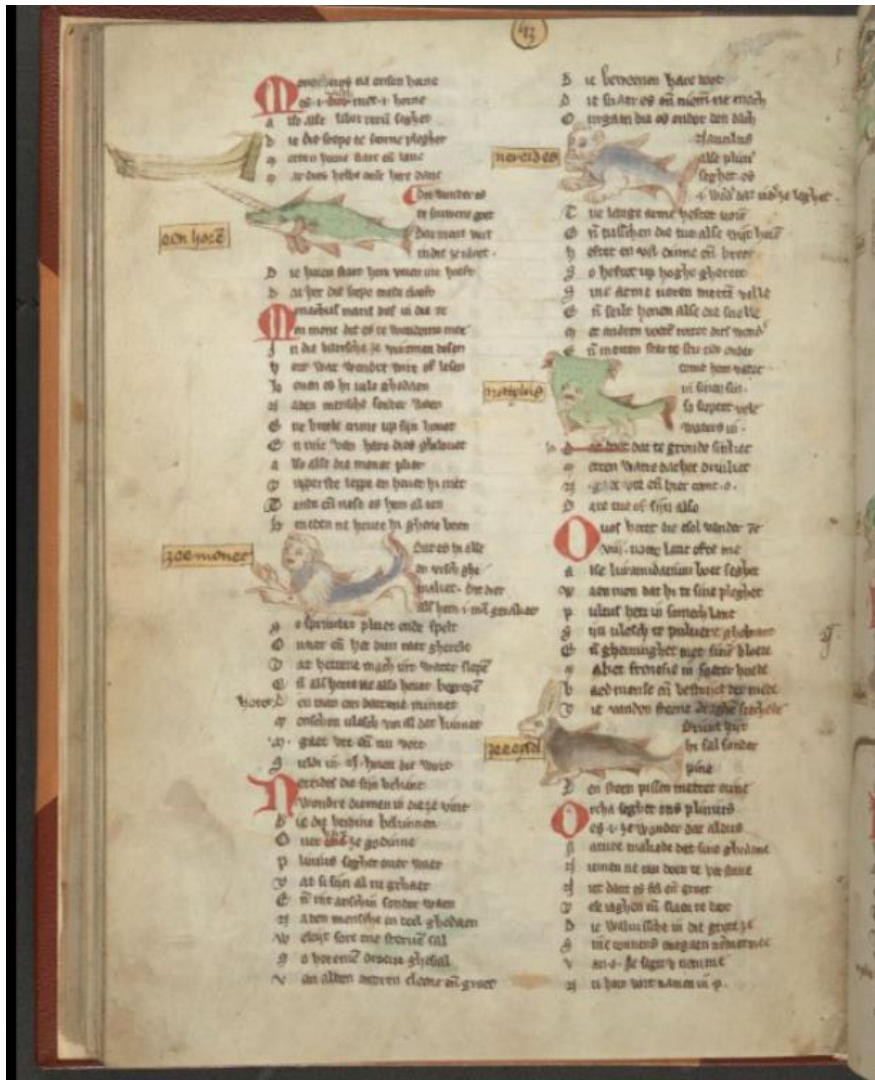
Afb. 4. Tekststemma *Der Naturen Bloeme*-handschriften. In: Hans Westgeest, *De natuur in beeld. Middeleeuwse mensen, dieren, planten en stenen in de geïllustreerde handschriften van Jacob van Maerlants Der Naturen Bloeme*. Proefschrift Universiteit Leiden, 2006, 44.

Afb. 5. Het folium met de zeemonnik, *Der Naturen Bloeme*, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1300. Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70, fol. 83v. (NlCM-project Leiden).

Afb. 6. Miniatuur van de zeemonnik in het Detmoldse manuscript, detail afb 5.

Afb. 7. Het folium met de zeemonnik, *Der Naturen Bloeme*, Zuidelijke Nederlanden, West-Vlaanderen, ca. 1300-ca. 1340. Londen, British Library, Add. MS. 11.390. fol. 53v. (digitaal beschikbaar via [The British Library MS Viewer](https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_11390_fol_53v) (bl.uk)).

Afb. 8. Miniatuur van de zeemonnik in het Londense manuscript, detail afb. 7.

Afb. 9. De folio's met de zeemonnik, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1350. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA16, fol. 107v-108r. (digitaal beschikbaar via [Der naturen bloeme](http://Der.naturen.bloeme), Jacob van Maerlant | Koninklijke Bibliotheek (kb.nl)).

Afb. 10. Miniatuur van de zeemonnik in het vroege Haagse manuscript, detail afb. 9.

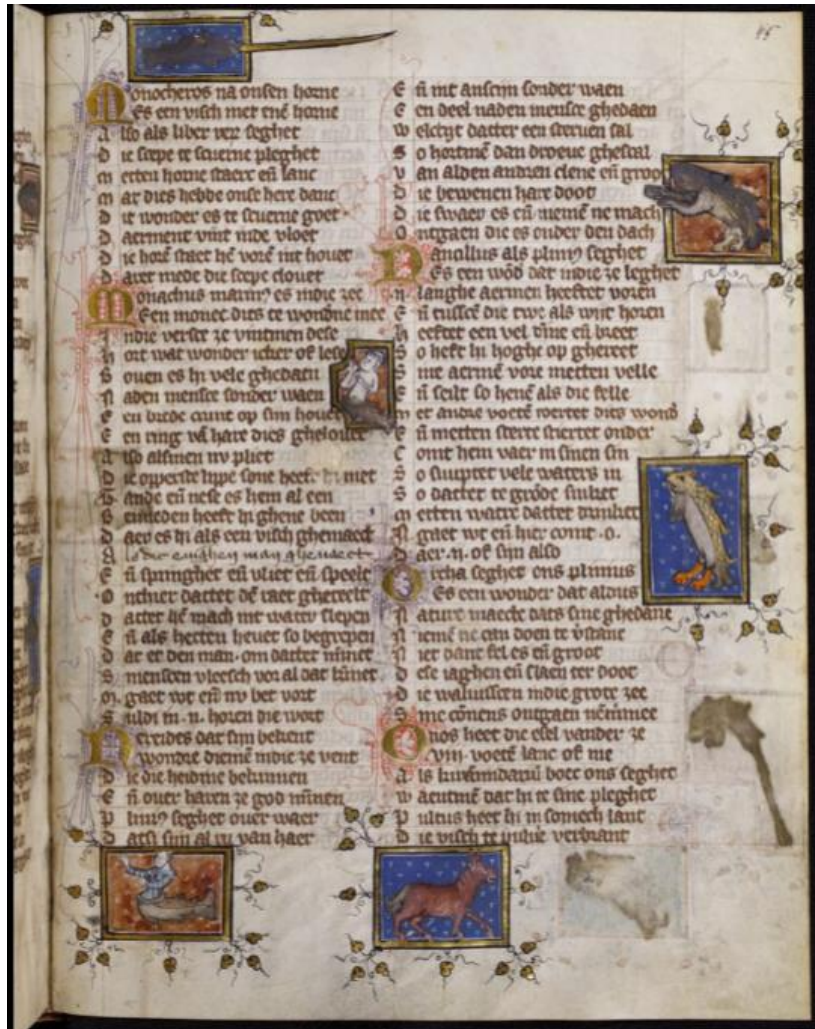
Afb. 11. Miniatuur van de zeemonnik in het latere Haagse manuscript, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, tweede helft vijftiende eeuw. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB 76 E 4, fol. 68v. (Miniatuur digitaal beschikbaar via [Medieval Illuminated Manuscripts \(kb.nl\)](http://www.kb.nl)).

Afb. 12. Het folium met de zeemonnik, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1360. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A. (digitaal beschikbaar via [Broeder Geraert, Natuurkunde van het geheelal.... \(universiteit leiden.nl\)](http://BroederGeraert.Natuurkunde.van.het.geheelal....(universiteit leiden.nl)))

Afb. 13. Miniatuur van de zeemonnik in het Leidse manuscript, detail afb. 12.

Afb. 14. Het folium met de zeemonnik, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Holland of Utrecht, derde kwart veertiende eeuw. Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52 fol. 45r (digitaal beschikbaar via [Mirador Viewer](https://www.mirador-viewer.de/) - Staatsbibliothek zu Berlin ([staatsbibliothek-berlin.de](https://www.staatsbibliothek-berlin.de/))).

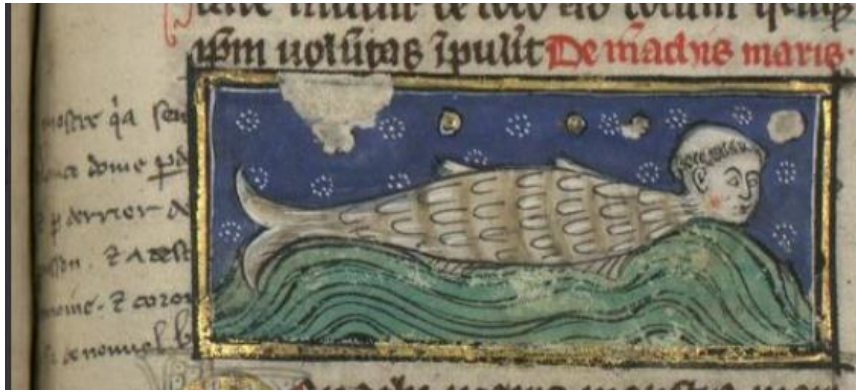
Afb. 15. Miniatuur van de zeemonnik in het Berlijns-Weense manuscript, detail afb. 14.

Afb. 16. Het folium met de zeemonnik, *Der Naturen Bloeme*, Egmond, 1453. Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39., fol. 79v (digitaal beschikbaar via [Mittelalterliche Handschriften / msa 0039 \[160\]](http://Mittelalterliche_Handschriften/msa_0039_160) (uni-bremen.de)).

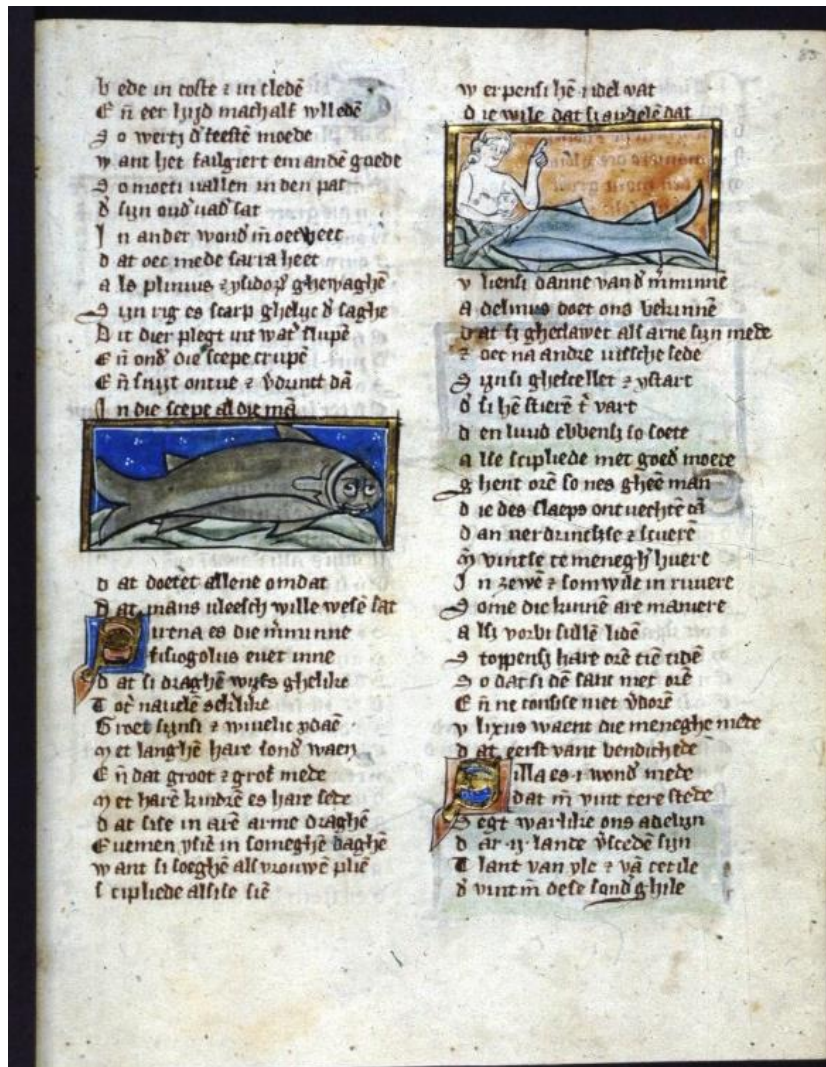
Afb. 17. Miniatuur van de zeemonnik in het Bremense manuscript, detail afb. 16.

Afb. 18. De Monachus maris, *Liber de natura rerum*, Noordoost-Frankrijk of Parijs, ca. 1280. Bibliothèque municipale de Valenciennes, MS320, fol. 117r. (digitaal beschikbaar via [Liber de natura rerum - Visionneuse \(ville-valenciennes.fr\)](http://Liber.de.natura.rerum-Visionneuse.ville-valenciennes.fr)).

Afb. 19. *Den Zee monick*
 Veel visschen geeft de see in overvloet,
 Vreemt van fatsoen, van achter en van voren
 Sulck monick doch, my seer verwondren doet,
 Om dat sijn cruyn, soo net hem is geschoorden.
 De zeemonnik in het *Dracht-Thoneel*, Z. Heyns en A. van Leest, Amsterdam, 1572-1601, houtsnede.
 In: H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800* (Martinus Nijhoff, Den Haag, 1952), 291. (H. van de Waal, [Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding, 1500-1800 · dbnl](http://Drie.eeuwen.vaderlandsche.geschied-uitbeelding.1500-1800.dbnl))

Afb. 20. Het folium met de zeemeermin, *Der Naturen Bloeme*, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1300. Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70, fol. 85r (NICM-project Leiden).

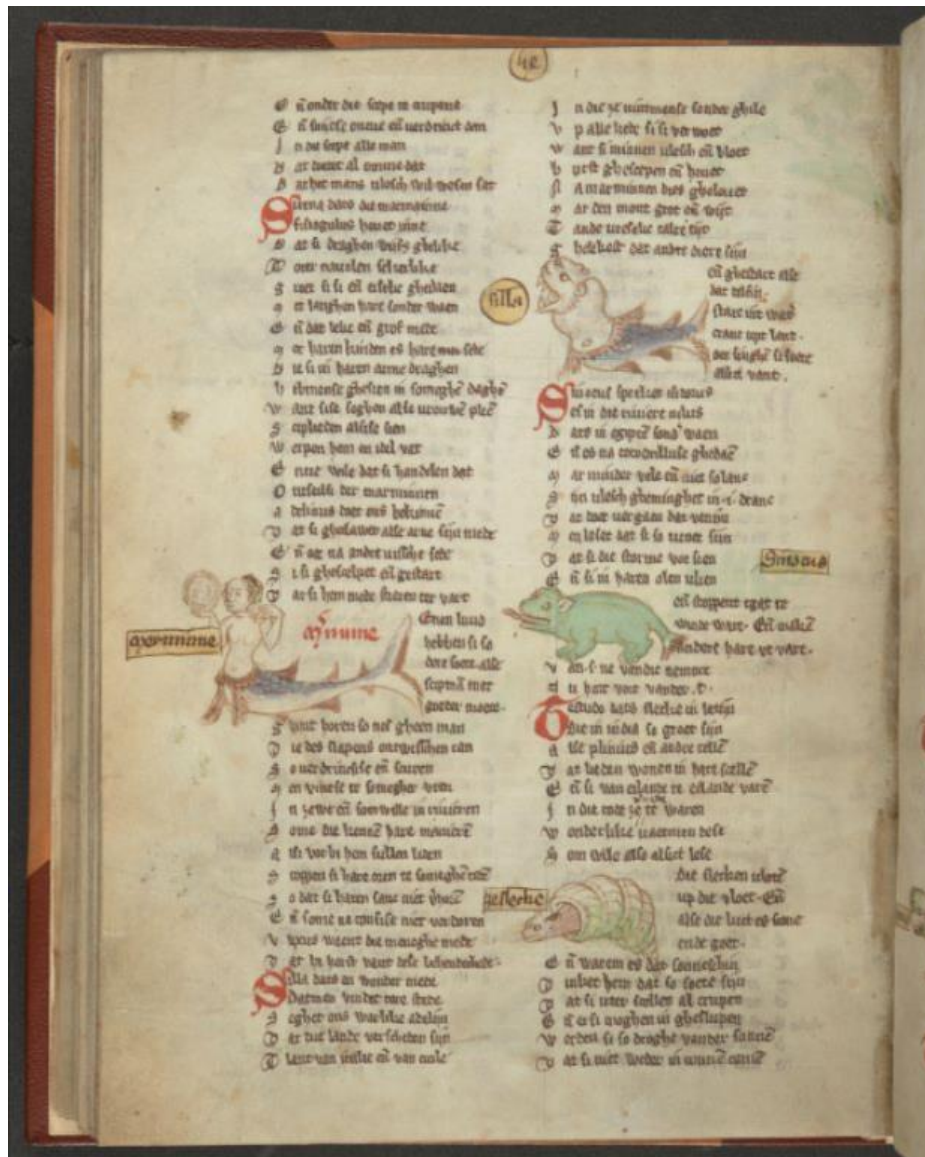
Afb. 21. Miniatuur van de zeemeermin in het Detmoldse manuscript, detail afb. 20.

Afb. 22. Zeemeermin met zogend kind, *Alphonso Psalter*, Engeland, ca. 1284-1316. The British Library, Add MS 24686, fol. 13r. [The British Library MS Viewer \(bl.uk\)](https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_24686_fol_13r)

Afb. 23. *Vierpas met zeemeermin met zogend kind, rechts een rozenstruik*, ca. 1308-1311, houtsnijwerk, Dom van Keulen, 03639 (Stalla database Radboud Instituut [Details \(ru.nl\)](https://www.ru.nl/details/)).

Afb. 24. Het folium met de zeemeermin, *Der Naturen Bloeme*, Zuidelijke Nederlanden, West-Vlaanderen, ca. 1300-ca. 1340. Londen, British Library, Add. MS. 11.390. fol. 54v. (digitaal beschikbaar via [The British Library MS Viewer \(bl.uk\)](https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_11390_fol_54v)).

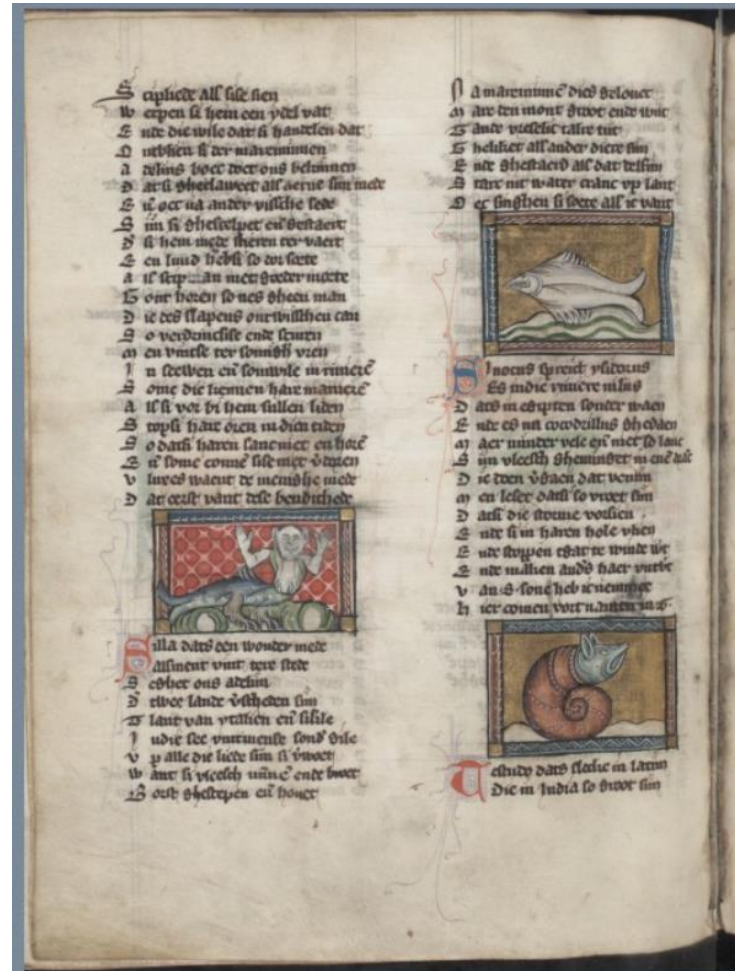
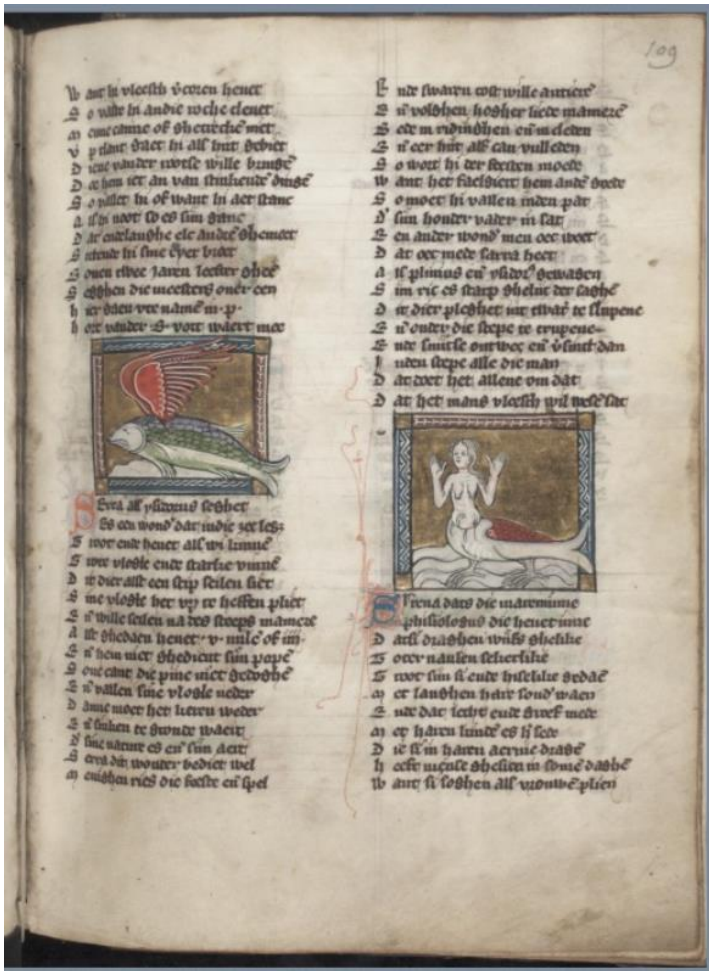
Afb. 25. Miniatuur van de zeemeermin in het Londense manuscript, detail afb. 24.

Afb. 26. Zeemeermin met spiegel en kam in de marges, *Het Luttrell Psalter*, Engeland, ca. 1325-1340. Londen, The British Library, Add. MS 42130 (ca. 1325-1340), fol. 70v.
[The British Library MS Viewer \(bl.uk\)](https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fol_70v)

Afb. 27. De Hoer van Babylon met een kam en een spiegel, *Angers Apocalyps*, Parijs, 1373–1382. Angers, Frankrijk, Musée Jean Lurçat et de la tapisserie contemporaine ([Index of Medieval Art: View Work of Art \(uu.nl\)](https://www.indexofmedievalart.com/view-work-of-art/uu.nl)).

Afb. 28. De folio's met de zeemeermin, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1350. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA16, fol.109v. (digitaal beschikbaar via [Der naturen bloeme](http://www.der-naturen-bloeme.nl), Jacob van Maerlant | Koninklijke Bibliotheek (kb.nl)).

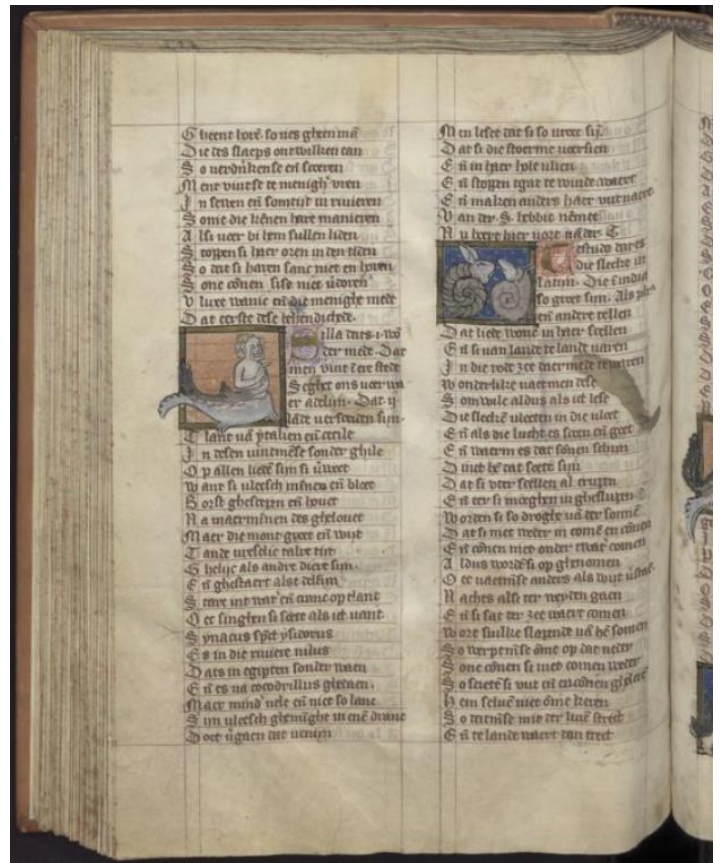
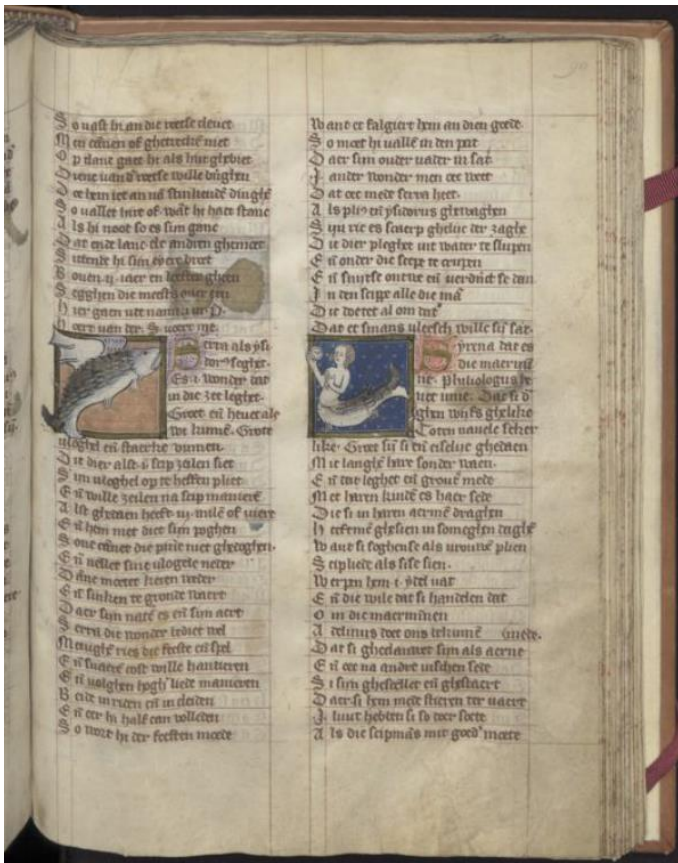
Afb. 29. Miniatuur van de zeemeermin in het vroege Haagse manuscript, detail afb. 28.

Afb. 30. Miniatuur van de zeemeermin in het latere Haagse manuscript, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, tweede helft vijftiende eeuw. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB 76 E 4, fol. 68v. (Miniatuur digitaal beschikbaar via [Medieval Illuminated Manuscripts \(kb.nl\)](http://www.medievalilluminatedmanuscripts.com)).

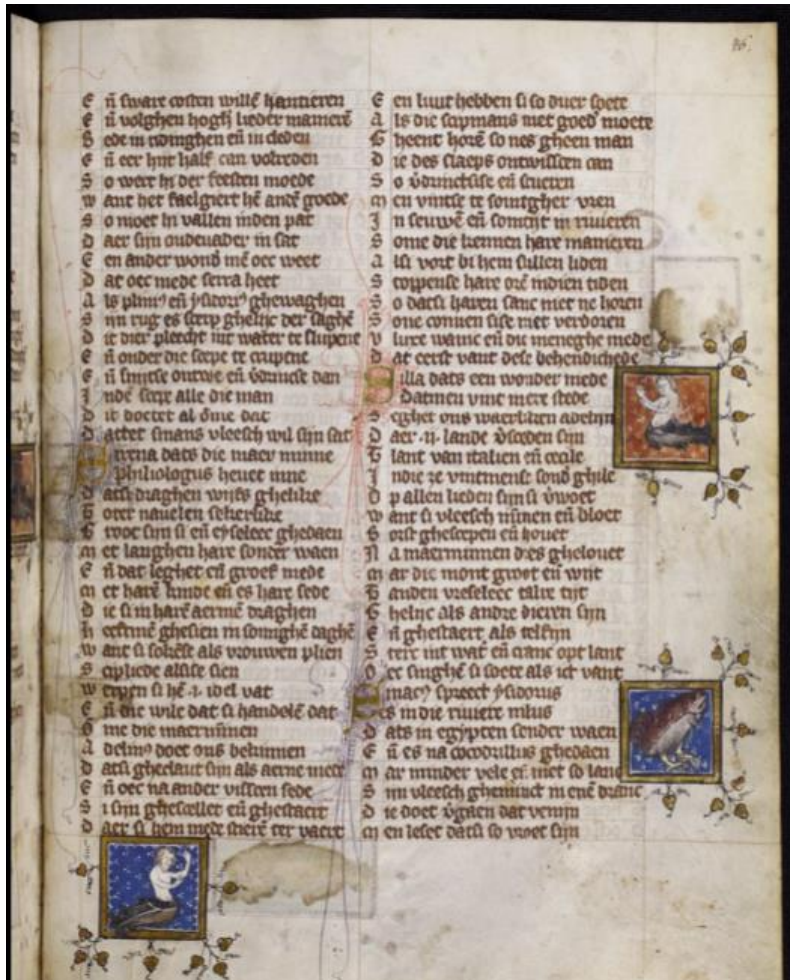
Afb. 31. Zeemeermin met vissenstaart en adelaarsklauwen, bestiarium, Engeland ca. 1300. Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8°, fol. 37r. [Medieval Bestiary : Siren Gallery](#)

Afb. 32. De folio's met de zeemeermin, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1360. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A. (digitaal beschikbaar via [Broeder Geraert, Natuurkunde van het geheelal. ... \(universiteit leiden.nl\)](http://Broeder.Geraert.Natuurkunde.van.het.geheelal....universiteit leiden.nl))

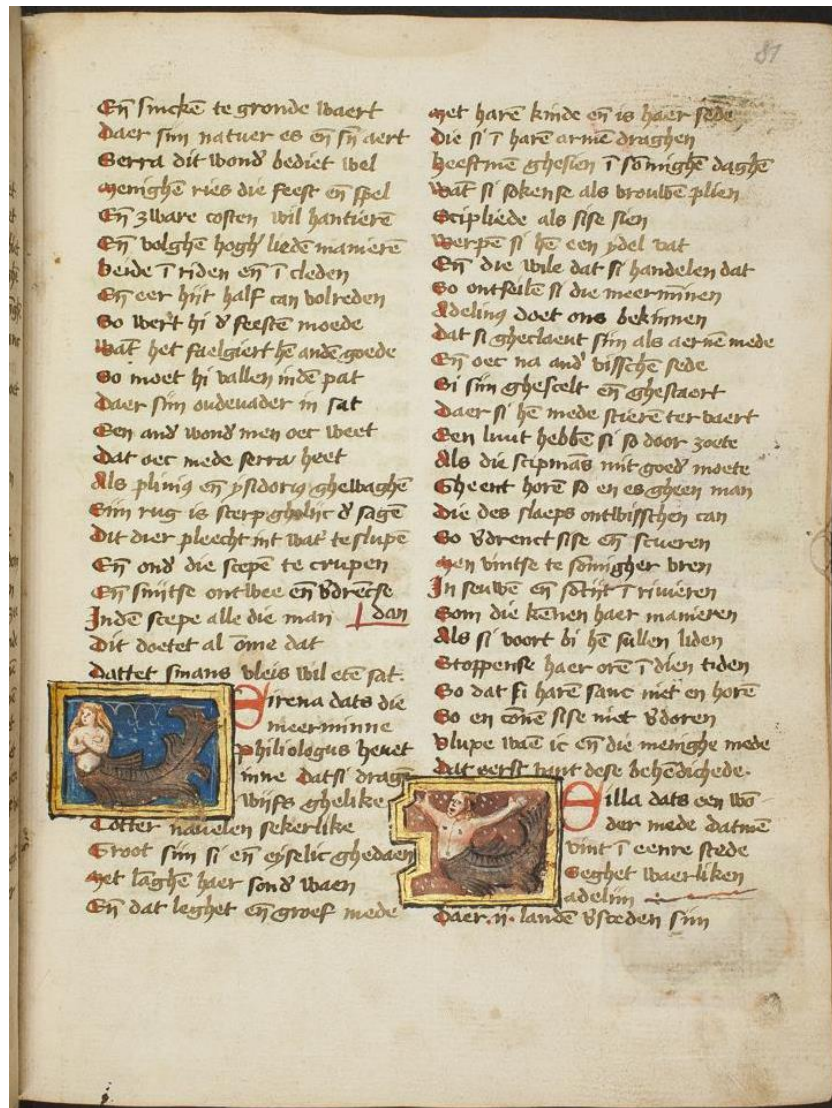
Afb. 33. Miniatuur van de zeemeermin in het Leidse manuscript, detail afb. 32.

Afb. 34. Het folium met de zeemeermin, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Holland of Utrecht, derde kwart veertiende eeuw. Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52 fol. 46r (digitaal beschikbaar via [Mirador Viewer](https://www.mirador-viewer.de/) - Staatsbibliothek zu Berlin (staatsbibliothek-berlin.de)).

Afb. 35. Miniatuur van de zeemeermin in het Berlijns-Weense manuscript, detail afb. 34.

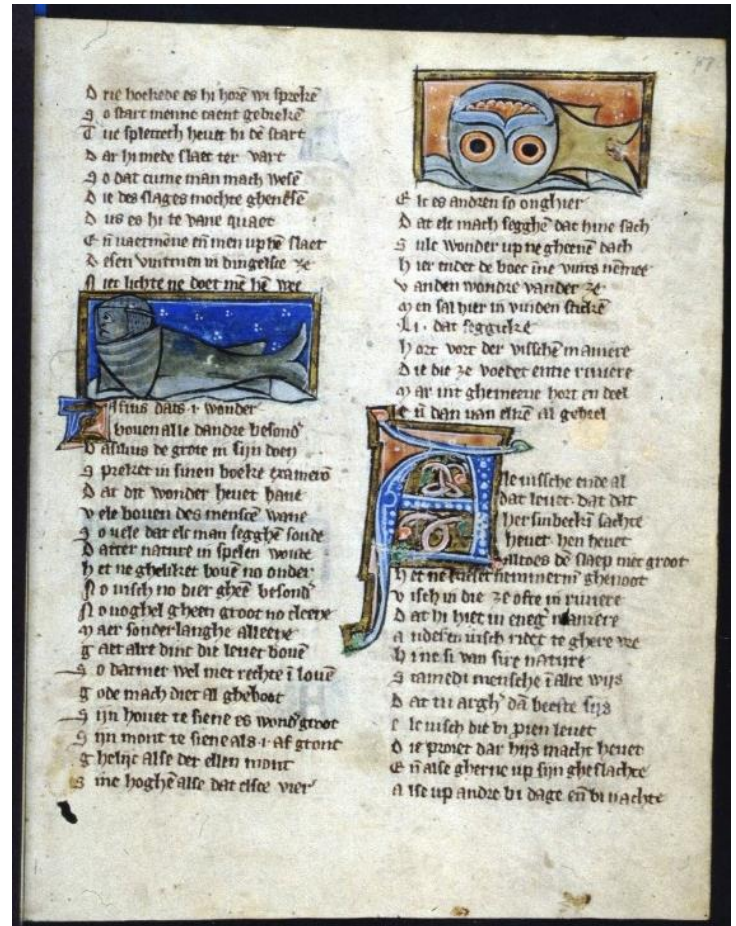
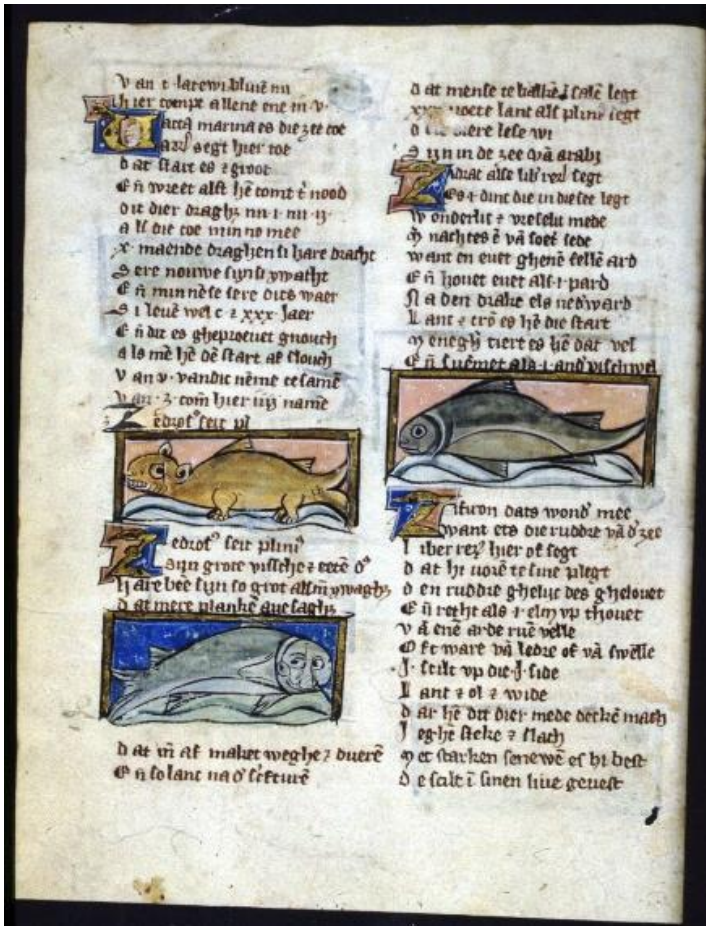
Afb. 36. Het folium met de zeemeermin, *Der Naturen Bloeme*, Egmond, 1453. Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39., fol. 81r (digitaal beschikbaar via [Mittelalterliche Handschriften / msa 0039 \[160\]](http://MittelalterlicheHandschriften/msa0039/160) (uni-bremen.de)).

Afb. 37. Miniatuur van de zeemeermin in het Bremense manuscript, detail afb. 36.

Afb. 38. Zeemeermin, *Nederrijns Moraalboek*, Hertogdom Gelre, ca. 1270-1290. Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, MS IV 369, p. 158. (NlCM-project Leiden).

Afb. 39. De folio's met de zeeridder, *Der Naturen Bloeme*, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1300. Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70, fol. 86v-87r. (NlCM-project Leiden).

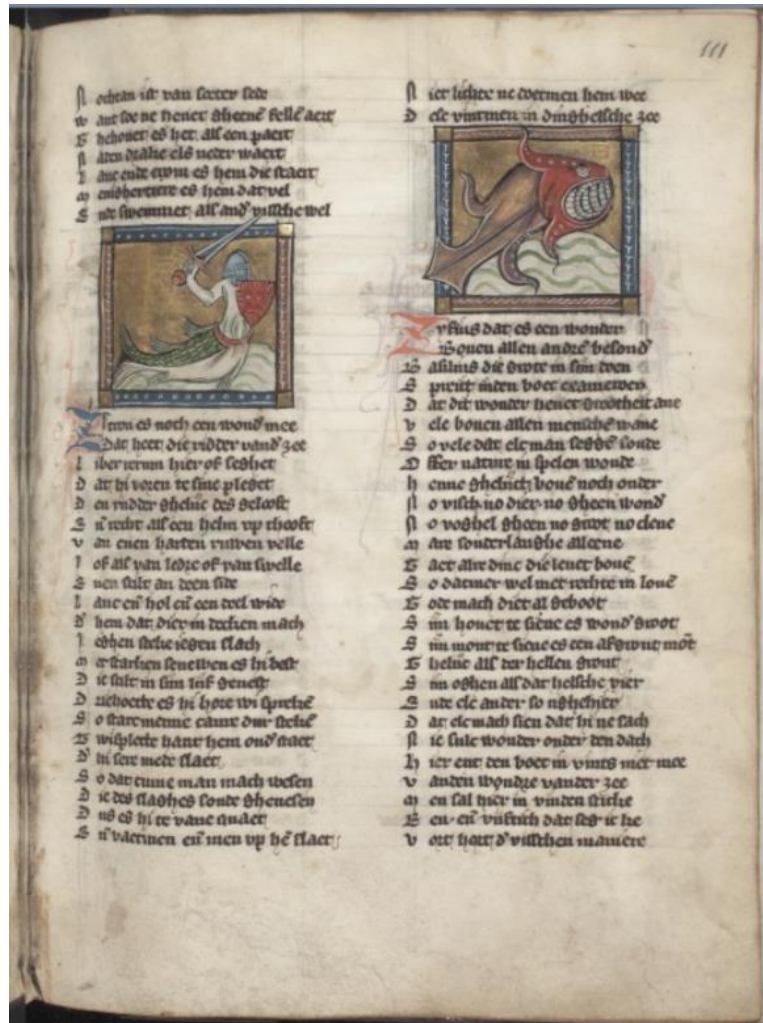
Afb. 40. Miniatuur van de zeeridder in het Detmoldse manuscript, detail afb. 39.

Afb. 41. Het folium met de zeeridder, *Der Naturen Bloeme*, Zuidelijke Nederlanden, West-Vlaanderen, ca. 1300-ca. 1340. Londen, British Library, Add. MS. 11.390. fol. 55v. (digitaal beschikbaar via [The British Library MS Viewer \(bl.uk\)](https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_11390_fol_55v)).

Afb. 42. Miniatuur van de zeeridder in het Londense manuscript, detail afb. 41.

Afb. 43. Het folium met de zeeridder, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1350. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA16, fol. 111r. (digitaal beschikbaar via [Der naturen bloeme](#), [Jacob van Maerlant | Koninklijke Bibliotheek \(kb.nl\)](#)).

Afb. 44. Miniatuur van de zeeridder in het vroege Haagse manuscript, detail afb. 43.

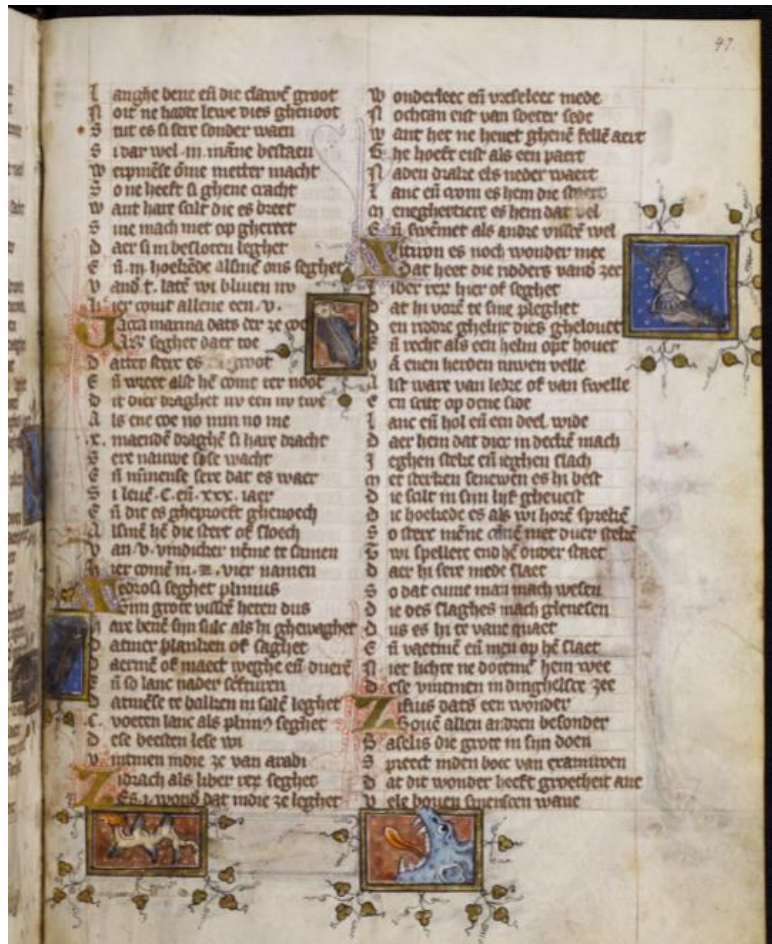
Afb. 45. Miniatuur van de zeeridder in het latere Haagse manuscript, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, tweede helft vijftiende eeuw. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB 76 E 4, fol. 68v. (Miniatuur digitaal beschikbaar via [Medieval Illuminated Manuscripts \(kb.nl\)](http://www.kb.nl)).

Afb. 46. Het folium met de zeeridder, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1360. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A. (digitaal beschikbaar via [Broeder Geraert, Natuurkunde van het geheelal. ...](http://broedergeraert.natuurkunde.vanhetgeheelal...) (universiteitleiden.nl))

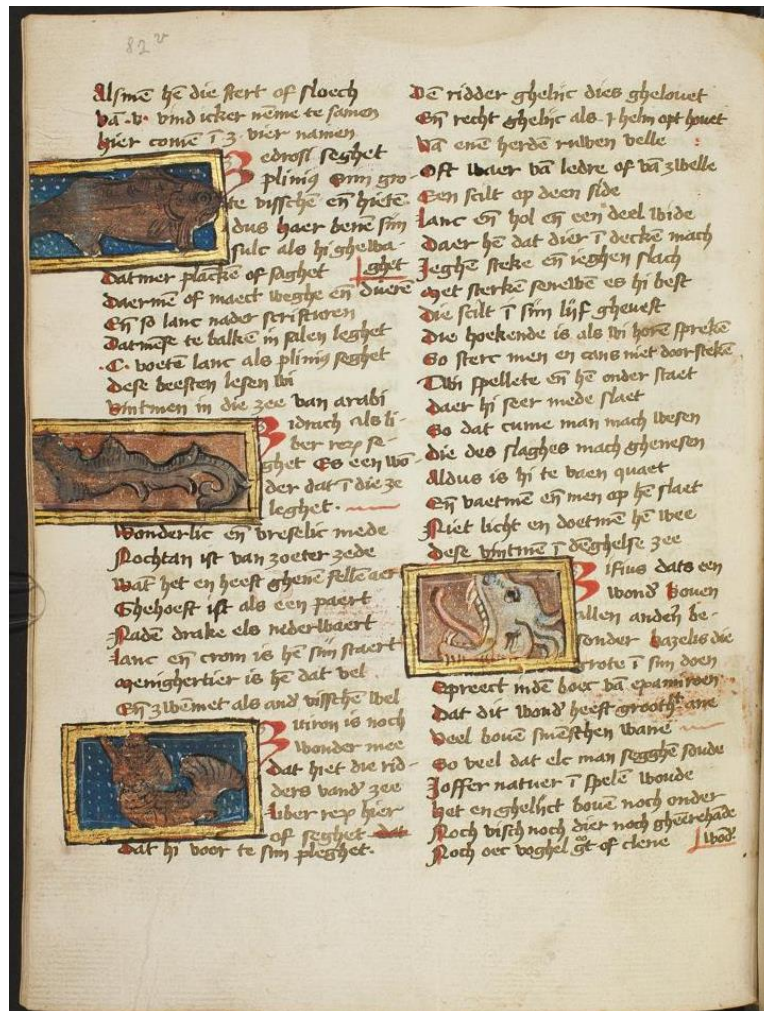
Afb. 47. Miniatuur van de zeeridder in het Leidse manuscript, detail afb. 46.

Afb. 48. Het folium met de zeeridder, *Der Naturen Bloeme*, Noordelijke Nederlanden, Holland of Utrecht, derde kwart veertiende eeuw. Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52 fol. 47r (digitaal beschikbaar via [Mirador Viewer](https://www.mirador-viewer.de/) - Staatsbibliothek zu Berlin (staatsbibliothek-berlin.de)).

Afb. 49. Miniatuur van de zeeridder in het Berlijns-Weense manuscript, detail afb. 48.

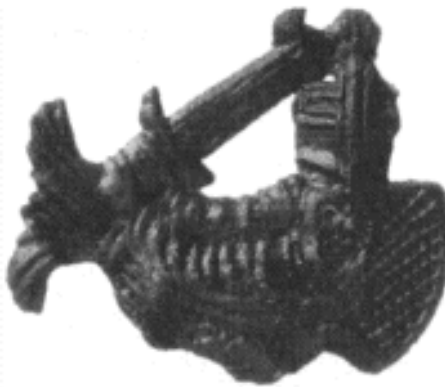
Afb. 50. Het folium met de zeeridder, *Der Naturen Bloeme*, Egmond, 1453. Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39., fol. 82v (digitaal beschikbaar via [Mittelalterliche Handschriften / msa 0039 \[160\]](https://www.mittelalterliche-handschriften.de/) (uni-bremen.de)).

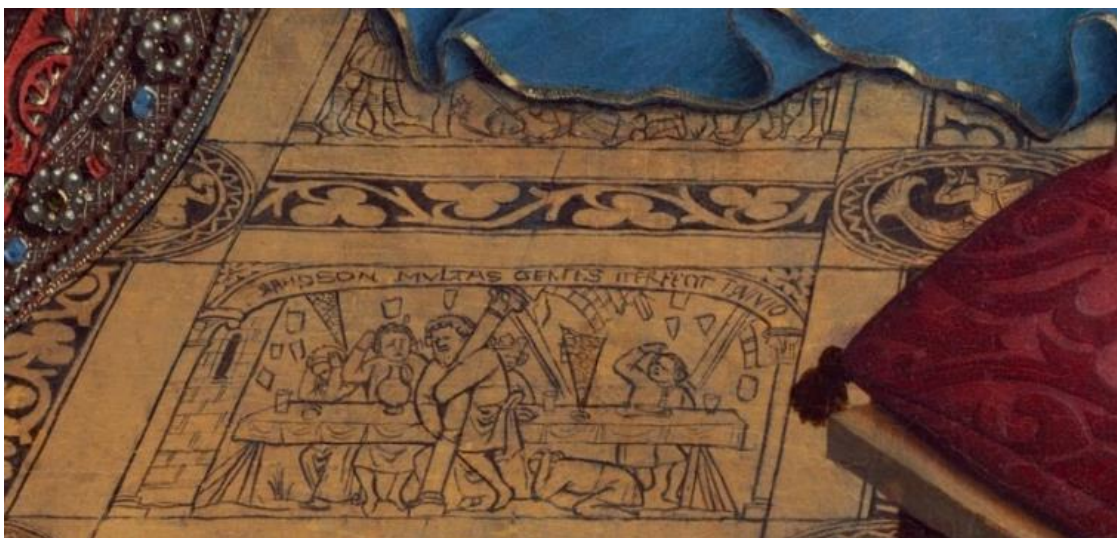
Afb. 51. Miniatuur van de zeeridder in het Bremense manuscript, detail afb. 50.

Afb. 52. Misericorde 18, noordzijde van de Onze Lieve Vrouwekerk, Aarschot, ca. 1515, (database Stalla, Radboud Instituut, [Details \(ru.nl\)](#)).

Afb. 53. Insigne, zeeridder met getrokken zwaard, loodtin, h. 2 mm, vondst: leper, 1350-1400. In: Jos Koldewij. *Geloof & geluk: sieraad & devotie in middeleeuws Vlaanderen*. Brugge: Bruggemuseum, 2006. (p. 122). [Geloof and geluk Sieraad en devotie in m \(1\).pdf](#)

Afb. 54. Zeemeermin en zeeridder op de tegelvloer, detail Jan van Eyck, *Annunciatie*, olieverf op paneel, 90,2x 34,1cm, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1434-1436. National Gallery of Art, Washington, DC, 1937.1.39.

<https://www.nga.gov/collection/art-object-page.46.html>

Afb. 55. Zeemeermin en zeeridder, detail Hiëronymus Bosch, *Tuin der Lusten*, olieverf op paneel, 220x389cm, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1480-1490. Madrid, Museo del Prado. [Jheronimus Bosch - The Garden of Earthly Delights \(ntr.nl\)](https://www.museodelprado.es/en/colecciones-y-exposiciones/colecciones-y-exposiciones/hiëronymus-bosch-the-garden-of-earthly-delights)

Afb. 56. Leger zeeridders, detail Hiëronymus Bosch, *Tuin der Lusten*, olieverf op paneel, 220x389cm, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1480-1490. Madrid, Museo del Prado. [Jheronimus Bosch - The Garden of Earthly Delights \(ntr.nl\)](#)

Bijlagen

In de transcripties worden opvallende varianten dikgedrukt aangegeven.

Bijlage 1a. *Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70*

Monachos maris

Monachos maris es in die zee

.I. monc dits wonderer me

In die barschsce zee vindmenen dese

Ort wat wondre ickerer of lese

Bovenen es hi sonderer waenen

Vele na den mensce ydaenen

.I. bred[e] crune des ghelovet

.I. rinc van hare up sijn hovet

Also als die monc pliet

D'upperste leppe menen hemen roerenen siet

Tande ende nese es hemen al een

Benedenen even ghene beenen

Dar es hi als .I. visch ghemaect

Als dienen diere .I. man ynaect

Het danen springhet ende speelt

Ontier ende et dienen raet gheteelt

Dat hettenen mach int wateren slepenen

Z alsettene also evet ygrepenen

Etet denen man om dat minnet

Menschenen vleesch vor al dat kinet

-M- gaet ute ende nu vort

Suldi in -N- orenen die wort

Bijlage 1b. *Londen, The British Library, Add. 11.390*

Monachus maris, fol. 53va

Monachus maris dits in die ze
 en monc dit es te wonderne mee
 In die bartsche ze vintmen desen
 Hort wat wondre wire of lesen
 Boven es hi vele ghedaen
 Naden mensche sonder waen
 Ene breede crune up sijn hovet
 En rinc van hare dies ghelovet
 Also also die monec pliet

D'upperste leppe en hevet hi niet

Tande ende nese es hem al een
 Beneden ne hevet hi ghene been
 Dar es hi alse
 en visch ghe
 maket. Dit dier
 als hem .I. man genaket
 So sprinctet pleiet ende spelt
 Ontier ende het dien raet ghetelt
 Dat hettene mach iint water slepen
Ende als hettene also hevet begrepen
 hetet Den man om dattene minnet
 Menschen vlesch vor al dat kinnet
 -M- gaet ute ende nu vort
 Suldi in -N- horen die wort

Bijlage 1c. *Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16*

MOnachus maris, fol. 107vb

MOnachus maris es indie zee

Een monec dits te wonderne mee

Indie bardsche see vintmende dese

Hort wat wonder ickerer of lese

Boven es hi vele ghedaen

Naden mensche sonder waen

Ene brede crune up siin hovet

.I. rinc van hare des ghelovet

Also als die monec pliet

D'upperste lippe ne hevet hi niet

Tande ende nese es hem al een

Beneden hevet hi gheene been

Daer es hi als een visch ghemaect

Dit dier als hem een man genaect

So springhet pleiet ende speelt

Onthier ent den raet gheteelt

Dattene mach int water slepen

Ende alsten also heeft gegrepen

Etet den man om dat het minnet

Menschen vleesch vor al dat kinnet

-M- gaet ute ende nu vort

Suldi in -N- horen die wort

Bijlage 1d. *Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A*

Monachus marinus

Monachus ma

rinus es in die

zee. .I. monec dits

te wonderen me. In

die versche ze vint

men dese. Hoert wat icker of lese

Boven es hi vele ghedaen

Na den menschen sonder waen

.I. brede crune op siin hovet

Een rinc van hare des ghelovet

Also als men nu vint

Die opperste lippe sonc heeft hi niet

Tande ende nese es hem alleen

Beneden heeft hi ghene been

Daer es hi als .I. visch ghemaect

Ende springhet ende vliet ende spelt

Onthier dattet den raet gheteelt

Dat et hem mach int water slepen

Ende alsetten hevet so begrepen

Dat et den man om dattet minnet.

'S menschen vleesch voer al dat kinnet.

M- gaet ute. ende nu voert

Suldi in -N- hoeren die woert

Bijlage 1e. *Berlijn/Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Hs. 13.440 (Suppl. 2544) en Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52*

Monachus marinus, fol. 45ra
 Monachus marinus es indie zee
 Een monec dits te wonderne mee
 Indie versce ze vintmen dese
 Hort wat wonder icker of lese
 Boven es hi vele ghedaen
 Naden mensce sonder waen
 Een brede crune op sijn hovet
 Een ring van hare dies ghelovet
 Also als men nu pliet
Die opperste lippe sone heeft hi niet
 Tande ende nese es hem al een
 Benneden heeft hi ghene been
 Daer es hi als een visch ghemaect
 Als dit enighen man ghenaect
 Ende springhet ende vliet ende speelt
 Onthier dattet den raet gheteelt
 Dattet hem mach int water slepen
 Ende als hetten hevet so begrepen
 Dat et den man. om dattet minnet
 'S menschen vleesch vor al dat kinnet
 -M- gaet uut ende nu bet vort
 Suldi in -n- horen die wort

Bijlage 1f. *Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39*

Monachus marinus, fol. 79vb

Monachus marinus

Es in die zee

Een monic ende es

te wonder mee

In die verssche zee

vintmen dese

Hoort wat wonder icker of lese

Boven is hi veel ghedaen

Naden mensche sonder waen

Een brede cruun op siin hovet

Een ring van hare dies ghelovet

Also als men nu pliet

Die opperste lip en heeft hi niet

Tanden ende nese es hem al een

Beneden en heeft hi gheen been

Daer is hi als een visch ghemaect

Als dit enighen man ghenaect

So sprinctet op ende speelt

Also langhe dattet den raet teelt

Dattet hem mach int water slepen

Ende als het den man heeft so begrepen

So eet hi den man omdattet minnet

'S menschen vleysch voor al dattet kinnet

-M- gaet wt ende nu bet voort

Suldi in -N- horen die woort

Bijlage 2a. *Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70*

Sirena

Sirena es die meerminne
 fisiogolus evet inne
 Dat si draghen wijfs ghelike
 Toter navelen sekerlike
 Groet sijnsi ende wivelic ydaen
 Met langhen hare sonder waen
 Ende dat groot ende grof mede
 Met haren kindren es hare sede
 Dat sise in aren arme draghen
 Evemen ysien in someghen daghen
 Want si soeghen als vrouwen plien
 Scipliede alsise sien
 Werpensi hem .I. idel vat
 Die wile dat si andelen dat
 [miniatuur]
 Vliensi danne van der meerminnen
 Adelinus doet ons bekinnen
 Dat si gheclawet als arne sijn mede
 Ende oec na andre vissche sede
 Sijnsi ghescellet ende ystart
 Daer si hem stieren ter vart
 Den luud ebbensi so soete
 Also scipliede met goeder moete
 Ghent oren so nes gheen man
 Die des slaeps ontvechten can
 Dan verdrinckse ende scueren
 Men vintse te menegher huere
 In zewen ende somwile in riviere
 Some die kinnen are maniere
 Also vorbi sullen liden
 Stoppensi hare oren tien tiden
 Sodat si den sanc niet oren
 Ende ne consise niet verdoren
 Ulixus waent die meneghe mede
 Dat eerst vant bendichede

Bijlage 2b. *Londen, The British Library, Add. 11.390*

Sirena, fol. 54va

Sirena dats die marmainne
fisiogulus hevet inne
Dat si draghen wijfs ghelike
Toter navelen sekerlike
Groet si si ende eiselic ghedaen
Met langhen hare sonder waen
Ende dat lelic ende grof mede
Met haren kinden es hare sede
Die si in haren arme draghen
Heb mense ghesien in someghen daghen
Want sise soghen alse vrouwen plien
Sciplieden alsise sien
Werpen hem en idel vat
Entie wile dat si handelen dat
Ontsedsi der marminnen
adelinus doet ons bekinnen
Dat si gheclawet alse arne sijn mede
Ende oec na andre vissche sede
Si si ghescelpet ende gestart
Darsi hem mede stieren ter vart
Enen luud
hebben si so
dore soete alse
scipmann met
goeder moete.
Ghent horen so nes gheen man
Die des slapens ontwisschen can
So verdrinckse ende scuren
Men vintse te somegher uren
In zewe ende somwille in rivieren
Some die kennen hare manieren
Alsi vorbi hem sullen liden
Stoppen si hare oren te someghen tiden
So dat si haren sanc niet verhoren
Ende some ne consise niet verdoren
Ulixus waent die meneghe mede
Dat hi herst vant dese behendechede.

Bijlage 2c. *Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16*

Slrena, fol. 109rb

Slrena dats die mareminne
phisiologus die hevet inne
Datsi draghen wiifs ghelike
Toter navlen sekerlike
Groot siin si ende hiselike gedaen
Met langhen hare sonder waen
Ende dat lecht ende groef mede
Met haren kinden es haer sede
Die si in haren aerne dragen
Heeft mense ghesien in somen daghen
Want si soghen als vrouwen plien
Scipliede als sise sien
Werpen si hem een ydel vat
Ende die wile dat si handelen dat
Ontvlien si der mareminnen
Adelins boec doet ons bekinnen
Dat si gheclaweet als aerne siin mede
Ende oec na ander vissche sede
Siin si ghescelpet ende gestaert
Daer si hem mede stieren ter vaert
Een luud hebsi so dor soete
Als scipman met goeder moete
Gont horen so nes gheen man
Die des slapens ontwisschen can
So verdrincsise ende scuren
Men vintse ter somigher uren
In seewen ende somwile in rivieren
Some die kennen hare manieren
Als si vor bi hem sullen liden
Stopsi hare oren in dien tiden
So datsi haren sanc niet en horen
Ende some connen sise niet verdoren
Uluxes waent de menighe mede
Dat eerst vant dese bendichede

Bijlage 2d. *Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A*

Syrena

Syrena dat es
die maermin
ne. Philologus he
vet inne. Dat si dra
ghen wijfs ghelike
Toten navele seker
like. Groet sijn si ende eiselijc ghedaen
Mit langhen hare sonder waen.
Ende dat leghet ende grouter mede
Met haren kinden es haer sede
Die si in haren aermen draghen
Heeftmen ghesien in someghen daghen
Want si soghense als vrouwen plien
Scipliede als sise sien.
Werpen hem .i. ydel vat
Ende die wile dat si handelen dat
Om die maerminnen
Adelinus doet ons bekinnen (mede.
Dat si gheclauwet sijn als aerne
Ende oec na andre vischen sede
Si sijn ghescellet ende ghestaert
Daer si hem mede stieren ter vaert
.i. luut hebben si so doer soete
Als die scipmans mit goeder moete
Gheent horen so nes gheen man
Die des slaeps ontwilken can
So verdrikense ende scoeren
Ment vintse te menigher uren
In sewen ende somtijt in rivieren
Some die kennen hare manieren
Alsi voer bi hem sullen liden
Stoppensi haer oren in den tiden
So dat si haren sanc niet en horen
Sone connen sise niet verdoren
Uluxe wanic ende die menighe mede
Dat eerste dese behendichede.

Bijlage 2e. *Berlijn/Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Hs. 13.440 (Suppl. 2544) en Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52*

Sirena, fol. 46ra

Sirena dats die maer minne
 Philologus hevet inne
 Datsi draghen wijfs ghelike
 Toter navelen sekerlike
 Groot sijn si ende eysleec ghedaen
 Met langhen hare sonder waen
Ende dat leghet ende groef mede
 Met haren kinde ende es hare sede
 Die si in haren aermen draghen
 Heeftmen ghesien in somighen daghen
 Want si sokense als vrouwen plien
 Scipliede alsise sien
 Werpen si hem .i. idel vat
Ende die wile dat si handelen dat
 Om me die maerminnen
 Adelinus doet ons bekinnen
 Datsi gheclaut sijn als aerne mede
Ende oec na ander visscen sede
 Si sijn ghescellet ende ghestaert
 Daer si hem mede stieren ter vaert
 [miniatuur]
 Een luut hebben si so duer soete
 Als die scipmans met goeder moete
 Gheent horen so nes gheen man
 Die des slaeps ontwisscen can
 So verdrinctsise ende scueren
 Men vintse te somegher uren
 In seuwen ende somtijt in rivieren
 Some die kennen hare manieren
 Alsi vort bi hem sullen liden
 Stoppense hare oren indien tiden
 So datsi haren sanc niet ne horen
 Some connen sise niet verdoren
 Uluxe wanic ende die meneghe mede
 Dat eerst vant dese behendichede

Bijlage 2f. *Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39*

Sirena, fol. 81ra

Sirena dats die
meerminne
Philiologus hevet
inne Datsi dragen
wijfs ghelike
Totter navelen sekerlike
Groot siin si ende eyselic ghedaen
Met langhen haer sonder waen
Ende dat leghet ende groef mede
Met haren kinde ende is haer sede
Die si in haren armen draghen
Heeftmen ghesien in sommighen daghen
Want si sokense als vrouwen plien
Scipliede als sise sien
Werpen si hem een ydel vat
Ende die wile dat si handelen dat
So ontseilen si die meerminnen
Adelinus doet ons bekinnen
Dat si gheclaeut siin als aernen mede
Ende oec na ander visschen sede
Si siin ghescelt ende ghestaert
Daer si hem mede stieren ter vaert
Een luut hebben si so door zoete
Als die scipmans mit goeder moete
Gheent horen so en es gheen man
Die des slaeps ontwisschen can
So verdrenct sise ende scueren
Men vintse te sommigher uren
In seuwen ende somtiit in rivieren
Som die kennen haer manieren
Als si voort bi hem sullen liden
Stoppense haer oren in dien tiden
So dat si haren sanc niet en horen
So en connen sise niet verdoren
Uluxe waen ic ende die menighe mede
Dat eerst vint dese behendichede.

Bijlage 3a. *Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70*

Zitiron

Zifiron dats wondermeeWant ets die ruddre van der zee

Liber rerum hier of segt

Dat hi vorente sine plegt

Den rudder ghelijc des ghelovet

Ende recht als .i. elm up thovet

Van enenarde ruen velle

Oft ware van ledre of van swelle

.i. scilt up die .i. side

Lanc ende ol ende wideDar hem dit dier mede deckenmachJeghen steke ende slachMet starken senewenes hi bestDe scilt in sinen live gevest**Drie hoekede es hi horenwi spreken**So starc menne caent gebreken**Tue spletech hevet hi denstart**

Dar hi mede slaet ter vart

So dat cume man mach wesenDie des slages mochte ghenesen

Dus es hi te vane quaet

Ende vaetmenne in d'ingelsce ze

Niet lichte ne doet men hemwee

Bijlage 3b. *Londen, The British Library, Add. 11.390*

Zytiron, fol. 55va

Zytiron es noch en wonder me
 Dat hetet die ruddre van der ze
 Liber rerum hier of seghet
 Dat hi voren te sine pleghet
 Den ruddre ghelijc des ghelovet
 Ende recht also enen elm upt thovet
 Van enen arde ruen velle
 Also ofte van ledere ofte van svelle
 Enen scilt up die ene side
 Lanc ende hol ende endeel wide
 Dar hem dat dier in decken mach
 Jeghen steke ende jeghen slach
 Met starken senewen es hi best
 Die scilt an sijn lijf ghevest
Drie hoekede es hi hore wi spreken
 So starc menne canne [vol?] steken
Tve splette hande hem onderstaet
 Dar hi sere mede slaet
 Sodat cume man mach wesen
 Die dies slaghes soude ghenesen
 Dus es hi te
 vane quaet.
 Ende vaermenne
 ende men up
 hem slaet.
 Niet lichte ne doemen hem wee
 Dese vintmen in d'inghelsche ze

Bijlage 3c. *Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16*

Zltron, 111rab

Zltron es noch een wonderer mee

Dat heet die ridder vanderer zee

Liber rerum hier of seghet

Dat hi voren te sine pleget

Den rudder gheliic des gelooft

Endeer recht als een helm up thooft

Van enen harden ruwen velle

lof als van ledre of van swelle

Enen scilt an deen side

Lanc endeer hol endeer een deel wide

Daerer hem dat dier in decken mach

Jeghen steke jegen slach

Met starken senewen es hi best

Die scilt in siin liif gevest

Driehoecte es hi hore wi sprekener

So starc menne canre dur stekener

Twisplette hant hem onderer staet

Daerer hi sere mede slaet

So dat cume man mach wesen

Die des slaghes soude ghenesen

Dus es hi te vanc quaet

Endeer vaetmen endeer men up hemer slaet

Niet lichte ne doetmen hem wee

Dese vintmen in d'inghelsche zee

Bijlage 3d. *Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A*

Zitiron

Zitiron es noch

Wonder me.

Dat heet die ridders

van der zee. Liber

rerum hier of seghet

Dat hi voren te si

ne pleghet. Den rid

der ghelijc dies ghelovet

Ende recht als -i- helm op sijn hovet

Van enen harden ruwen velle

Alst ware van ledre of van svelle

Een scilt op dene side

Lanc ende hol ende -i- deel wide

Daer hem dat dier in decken mach

Jeghen steke ende jeghen slach

Met staerken senewen es hi best

Die scilt in sijn lijf ghevest

Die oukede es als wi horen spreken

So staerc met canne met dieren steken

Tvi spellete ende hem onder staet

Dat hi sere mede slaet

So dat cume man mach wesen

Die des slages mach ghenesen

Dus es hi te vane quaet

Ende vaetmenne ende men op hem slaet

Niet lichte en doetmen hem we

Dese vintmen in d'inghelsche zee

Bijlage 3e. *Berlijn/Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Hs. 13.440 (Suppl. 2544) en Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 52*

Zitiron, fol. 47rb

Zitiron es noch wonder mee

Dat heet die ridders vander zee

Liber rerum hier of seghet

Dat hi voren te sine pleghet

Den riddre ghelijc dies ghelovet

Ende recht als een helm opt hovet

Van enen herden ruwen velle

Alst ware van ledre of van swelle

Een scilt op dene side

Lanc ende hol ende een deel wide

Daer hem dat dier in decken mach

Jeghen steke ende Jeghen slach

Met sterken senewen es hi best

Die scilt in sijn lijf ghevest

Die hoekede es als wi horen spreken

So sterc menne cannen niet duer steken

Twi spellete end hem onder staet

Daer hi sere mede slaet

So dat cume man mach wesen

Die des slaghes mach glenesen

Dus es hi te vane quaet

Ende vaetmen ende men op hem slaet

Niet lichte ne doetmen hem wee

Dese vintmen in d'inghelsce zee

Bijlage 3f. *Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. a. 39*

Zitiron, fol. 82va
Zitiron is noch
Wonder mee
Dat hiet die rid –
ders vander zee
Liber rerum hier
of seghet
Dat hi voor te siin pleghet.
Den ridder gheliic dies ghelovet
Ende recht ghelijc als -i- helm opt hovet
Van enen herden ruwen velle
Oft waer van ledre of van zwelle
Een scilt op deen side
Lanc ende hol ende een deel wide
Daer hem dat dier in decken mach
Jeghen steke ende jeghen slach
Met sterken senewen es hi best
Die scilt in siin lijf ghevest
Die hoekende is als wi horen spreken
So sterc men en cans niet doorsteken
Twi spellete ende hem onder staet
Daer hi seer mede slaet
So dat cume man mach wesen
Die des slaghes mach ghenesen
Aldus is hi te vaen quaet
Ende vaermen ende men op hem slaet
Niet licht en doetmen hem wee
Dese vintmen in d'enghelse zee

Bijlage 4: Helmut Boese, Thomas Cantimpratensis, *Liber de natura rerum: editio princeps secundum codices manuscriptos* (Berlijn; New York: Walter de Gruyter, 1973).

Bijlage 4a.

De monachus maris (Boese 6, 36, 5, 1-13)

monachi maris monstra marina sunt ex re nomen habentia. In mari Britannico huiusmodi animalia habitant. Formam piscis habent in inferioribus, in superioribus vero speciem ex parte humanam. Caput habent in modum capitis monachi recenter rasi: coronam desuper rasam et candidam circumque nigrum circa caput super loca aurium in modum circuli, qui relinquitur ex crinibus in capite monachi vel clerici, in multa amplitudine distenti. Monstrum istud libenter allicit homines super ripas maris ambulantes ludique coram eis et saltibus appropinquat. Si autem viderit hominem in suis lusibus delectari, gaudet et tanto magis ludit in superficie aque. Si autem in ammiratione ductum appropinquare viderit hominem, appropinquat et, si datur facultas, rapit hominem et traicit in profundum, sisque eius carnibus satiatur. Faciem non habet in toto similem homini, quia nasum similem pisci habet osque naso continuum.

Bijlage 4b.

De syrenis (Boese, 6, 44, 1, 1-23)

Syrene animalia vocifera sunt, ut dicit **Physiologus**, que a capite usque ad umbilicum figuram mulieris habent procere magnitudinis, facie horrenda, crinibus capitis longissimis ac squalentibus. Apparent autem cum fetibus, quos in brachiis portant. Mammis enim fetus lactant, quas in pectore magnas habent. Naute autem quando vident syrenes, multum timent et tunc prociunt ei lagenam vacuum, ut dum cum lagena ludit, interim navis pertranseat. Hoc testati sunt illi, qui eas se vidisse professi sunt. Reliquam vero, ut **Adelinus** scribit, corporis partem sicut aquila syrene habent unguisque in pedibus ad laniandum habiles. In fine vero corporis squamosas piscium caudas habent, quibus ut remigiis in gurgitibus natant. Quoddam musicum ac dulcissimum melos habent in voce, qua navigantes delectati et attracti resolvuntur in sompnum, sompnoque sopiti syrenarum unguibus dilacerantur. Hee belue in quibusdam profundi gurgitis insulis et aliquando in fluctibus commorari dicuntur. Sed nonnulli navigantium sapienti usi consilio obturant aures suas fortiter sicque immunes transeunt, ne mortifero syrenarum cantu illiciantur ad sompnum. **Ysidorus** has syrenas non in veritate beluas, sed meretrices quasdam esse describit, que transeuntes deducebant ad egestatem. Alas et ungues habuerunt, quia amor volat et vulnerat. In fluviis commorantur, id est in fluxu luxurie. Plerique tamen et hoc fere omnes philosophi et etiam nonnulli sanctorum expositorum sentiunt contra **Ysidorum**, dicentes syrenas in veritate monstra esse marina. Unde in veritate credimus monstra esse maris, sed irrationabilia. Cantus vero non articulatus credendus est, ut per sillabas et vocabula distinguatur, sed utique indistinctus articulis sicut cantus avium.

Bijlage 4c.

De zytirone, hoc est milite marino (6, 60, 9, 1-17)

Zytiron monstrum est marinum, quod vulgus vocat maris militem, sicut dicit **Liber rerum**, et est ingens ac fortissimum. Huiusmodi dispositionem habere dicitur: in parte anteriori quasi formam armati militis preferit et caput quasi casside galeatum ex cute rugosa ac dura et firma nimis. A collo eius dependet scutum longum et latum et magnum et cavum interius, ut in eo possit monstrum contra ictus pugnantium more defendi. Vene quedam ac nervi fortissimi de collo eius et de spondilibus protenduntur in humerum, et hiis quidem predictum scutum dependet in scapula. Est autem ipsum scutum forma triangulare, duritia ac firmitate tam validum, ut vix unquam possit iaculo penetrari. Brachia habet fortia nimis et loco manus quasi manum bisulcam, cum qua ita validissime percutit, ut frustra temptet homo eius posse

ictus sine maximo discrimine sustinere. Unde fit, ut difficulter nimis capi possit ab homine. Et si captus fuerit, difficulter potest etiam necari nisi cum malleis. Huius animalis genus humani generis discordiam imitari videtur, quod utique inter se bella commovet; et tantam turbationem maris faciunt in pugnando, ut in loco certaminum tempestas quedam exurgere videatur. In mari Britannico hec monstra habentur.

Bijlage 5. Olga Vassilieva-Codognet, "Les poisson-cyclope d'Alexandre Neckam (De naturis rerum II, 24): entre vérité zoologique et réminiscences virgiliennes," *Anthropozoologica* 53(2018)9: 111. <https://doi.org/10.5252/anthropozoologica2018v53a9> (geaadpleegd op 4 januari 2021).

'Habent et pisces sua monstra, in quibus natura ludere visa est, nisi quia sua utilitate non destituuntur, etsi nobis minus nota sit. Est enim ut perhibent in marinis aquis piscis armatus in modum militis. Monachum repraesentat piscis alius. Quid quod «Turpiter atrum desinit in piscem mulier formosa superne » ? In omnibus his admirationem parit potentia divina. Profecto, si per pisces accipere velis cogitationes, reperies in eis monstruosas imaginationum notas. Cogitationum namque figmenta prodigiosa audaciam pictorum et poetarum excedunt, de quibus dicitur: « pictoribus atque poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas ». Pictor tamen est animus, sed nec solum depingit, immo et fingit formas, quas nec naturae potentia dignaretur in lucem proferre. (De naturis rerum II, 25)'.